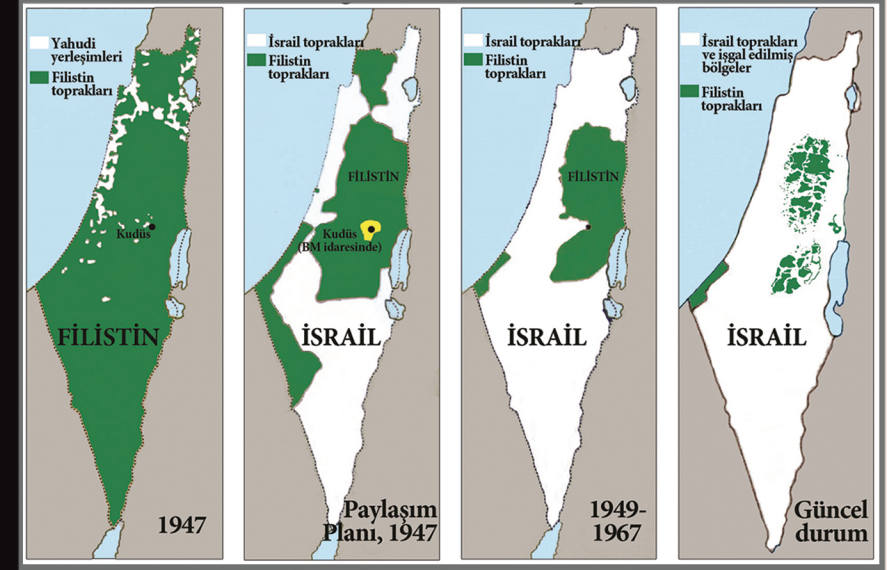

Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Filistin Politikaları

Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Filistin Politikaları

Bu çalışma, defalarca İsrail ile savaşan Filistinlilerin, kaybettikleri topraklarına ilişkin Birleşmiş Milletler Örgütü'nün İsrail'in geri çekilmesi yönünde kararları olmasına rağmen buna uymayarak, Filistin halkının elinde kalan son topraklarını da fiziksel açıdan birbirinden ayırıp, ülkesel bütünlüğünü elinden alması üzerine kaleme alınmıştır. İsrail başarılı bir tarih yazımı yaparak, Kudüs merkezli bir devlet kurarken, Filistin'e ilişkin olumsuz bir tarihsel anlatı, algı ve hatta mitler oluşturmuştur. Bu çalışma, Kudüs'ün dinler tarihi açısından önemi ve Filistinlilerin bölgenin yerlisi olmaları söylemlerinden başlayarak, bölgenin Osmanlı İmparatorluğu zamanındaki yapısı, Siyonizm'in bu topraklardaki etkisi ve Edward Said'in Filistin anlatısına yer vererek, bu halkın tarihten beri süregelen sorunlarını ve pozisyonunu bilimsel bakış açısıyla ortaya koymaya çalışmaktadır.

Filistin Sorunu; salt dinsel bir mücadele ya da milliyetçi bir refleks değil, gelinen noktada bir insanlık dramıdır. Küresel ve bölgesel devletlerin ya da örgütlerin bu soruna yaklaşımları ise siyasaldır. Her devlet, Filistin Sorunu hakkında pozisyon alırken, İsrail devleti ile olan ilişkisini de göz önüne almaktadır. Bugün Filistinliler; Gazze'de bulunan Hamas ile Batı Şeria'da bulunan El-Fetih arasında sıkışmıştır. Devletlerin ya da örgütlerin bu iki taraftan hangisi ile temas kurmayı tercih edeceği kararı da bizzatı siyasaldır. Filistin halkı ve İsrail Devleti'nin eşit güçte olmadıkları düşünüldüğünde, Filistinlilerin kazançlı olabilmesi için, bu sorunun tarihsel kökeni, hangi aşamalardan geçtiği, hangi devlet veya örgüt tarafından nasıl görüldüğü ve hangi tarafın uluslararası toplum tarafından nasıl desteklendiği hakkında bilimsel veri oluşturulmalıdır. Bu eserde sadece ABD, İngiltere, Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliği gibi sistemin güçlü aktörlerinin değil, aynı zamanda İran'ın, Türkiye'nin, Müslüman Kardeşler Örgütü'nün ve İslam İşbirliği Teşkilatı'nın Filistin Sorununa yaklaşımı ve Ürdün, Mısır ve Suriye'nin tarihsel süreçte Filistin'in başına gelen olaylara nasıl tepki verdikleri mercek altına alınmaktadır.

Editörler
Pınar Özden Cankara - Yavuz Cankara

KÜRESEL VE BÖLGESEL AKTÖRLERİN FİLİSTİN POLİTİKALARI

Editörler:

Pınar ÖZDEN CANKARA
Yavuz CANKARA

KÜRESEL VE BÖLGESEL AKTÖRLERİN FİLİSTİN POLİTİKALARI

Editörler: Pınar Özden Cankara & Yavuz Cankara

ISBN: 978-605-2308-73-8

1. Baskı: Ekim 2019

Bu eserin; yayın, satış ve kopyalama hakları EFE AKADEMİ YAYINLARI'na aittir. EFE AKADEMİ YAYINLARI bir OFİS 2005 kuruluşudur. Bu eserde yayımlanan çalışmaların bilim, etik ve dil bakımından sorumluluğu bölüm yazarlarına aittir.

KÜTÜPHANE KARTI

ÖZDEN CANKARA, Pınar; CANKARA Yavuz
Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Filistin Politikaları
1. Basım, 722 + XXX s., 135 x 210 mm.
Kaynakça var, Dizin yok.

Anahtar kelimeler:

1. Filistin-İsrail Sorunu
2. Filistin Kurtuluş Örgütü
3. Yaser Arafat
4. Hamas
5. İsrail

Dizgi / Mizanpaj: SRA Grafik Tasarım Dizgi Merkezi

Strazburg Cad. 45/13 Sıhhiye Ankara
0530 972 32 42 www.dizgimerkezi.com

Kapak Tasarım: Duygu DÜNDAR

Sertifika No: 43370

Matbaa Sertifika No: 43370

Efe Akademi Yayınevi

Yıldız Teknik Üniversitesi Davutpaşa Kampüsü Yemekhane Binası
Güngören / Esenler / İSTANBUL
0212 482 22 00
www.efeakademi.com

Matbaa Adres:

Ofis2005 Fotokopi ve Büro Makineleri San. Tic. Ltd. Şti.
Yıldız Teknik Üniversitesi Davutpaşa Kampüsü Yemekhane Binası
Güngören / Esenler / İSTANBUL
0212 483 13 13
www.ofis2005.com

İÇİNDEKİLER

İçindekiler	III
Ön Söz.....	VII
Yazarlar Hakkında Kısa Bilgi	XV

BİRİNCİ BÖLÜM

FİLİSTİN - İSRAİL SORUNUNUN TARİHSEL ARKAPLANI

FİLİSTİN'İN DİNLER TARİHİ AÇISINDAN ÖNEMİ.....	3
Giriş	3
1. Yahudilik Açısından Filistin'in Önemi	11
2. Hıristiyanlık Açısından Filistin'in Önemi	25
3. İslamiyet Açısından Filistin'in Önemi.....	37
Sonuç	49

FİLİSTİN SORUNUNUN KÖKENLERİ: OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SİYONİZM ve FİLİSTİN'DE YAHUDİ YERLEŞİMLERİ.....	56
Giriş	56
1. Siyonizm'in Doğuşu ve Osmanlı İmparatorluğu.....	57
2. Filistin'e Yahudi Göçleri	64
3. Filistin'de Göç ve İskân Yasakları	66
4. Filistin'de Yahudi Yerleşimleri	71
5. Birinci Dünya Savaşı'nda Siyonist Diplomasi	74
Sonuç	78

**ÜRDÜN-MISIR-SURİYE KISKACINDA FİLİSTİN
YAZGISI: YAHUDİ TOPLUMU İLE SAVAŞLAR VE**

KAYBEDİLEN ANAVATAN..... 87

Giriş.....	87
1. Filistinliler ve Yahudiler Arasında Toplumsal Çatışmalar, İngiliz Politikaları, Raporlar ve Filistin Ulusal Kimliği.....	91
2. Nekbe-Büyük Felaket: 1948-1949 Arap-İsrail Savaşı, İsrail Devletinin Kurulması ve Genel Filistin Hükümeti İlanı	114
3. 1967 Arap-İsrail Savaşı: Genişleyen İsrail Devleti, İşgal Edilen Alanlar ve Mülteciler Krizi	124
4. FKÖ'nün Bir Aktör Haline Gelmesi, Ürdün Politikaları ve Kara Eylül.....	134
5. 1973 Yom Kippur-Ramazan Savaşı: Üçüncü Arap-İsrail Çatışması	138
6. FKÖ'nün Meşru Temsilci Sıfatı Kazanması.....	143
7. Camp David Görüşmeleri ve Mısır'ın Ortadoğu'daki Konumu..	146
8. Suudi Arabistan'ın Fahd Planı ve Ürdün-Filistin Arap Konfederasyonu Önerileri	155
9. İntifada Hareketleri, Hamas'ın Kurulması ve Sürgünde Filistin Devleti İlanına Giden Süreç.....	161
Sonuç	167
Ekler	184
<i>Ek-1: İsrail Bağımsızlık Bildirgesi.....</i>	184
<i>Ek-2: Filistin Milli Misakı.....</i>	188
<i>Ek-3:FKÖ Başkanı Yaser Arafat'ın BM Genel Kurul Konuşmasından Bazı Bölümler.....</i>	194
<i>Ek-4: Mısır Cumhurbaşkanı Enver Sedat'ın 20 Kasım 1977'de İsrail Parlamentosu-Knesset'te Yaptığı Konuşmadan Bazı Bölümler.....</i>	200
<i>Ek-5: Filistin Bağımsızlık Bildirgesi .....</i>	203
<i>Ek-6: Bağımsız Filistin Devletini Tanyan 137 Ülke Listesi....</i>	209

**BİR ENTELEKTÜELİN FİLİSTİN’İ: EDWARD SAİD’İN
FİLİSTİN MESELESİNE BAKIŞININ ENTELEKTÜEL
KİMLİĞE İLİŞKİN SOSYOLOJİK ESASLARI.....214**

Filistin’i Savunmak ve Filistinli Entelektüel Olmak:	
Sürgün ve Kimlik.....	223

İKİNCİ BÖLÜM

**KÜRESEL VE BÖLGESEL DEVLETLERİN
FİLİSTİN POLİTİKASI**

İNGİLTERE’NİN FİLİSTİN POLİTİKASI	237
Giriş	237
1. 1917 - 1948 Arası İngiliz İşgali Altında Filistin	243
2. 1948 - 1956 Yılları Arasında İngiltere’nin İsrail ve Filistin Politikası.....	253
3. 1956 - 1967 Dönemi	262
4. 1967 - 2000 Yılları Arasında İngiltere’nin Filistin-İsrail Sorununa Yaklaşımı	266
5. 2000 Sonrası Dönem	270
Sonuç	275
ABD’NİN FİLİSTİN POLİTİKASI	281
GİRİŞ.....	281
1. 19. Yüzyıl ve 20. Yüzyılın Başında ABD’de Filistin’e Bakış.....	281
2. Thomas Woodrow Wilson ve Filistin Sorunu.....	287
2.1. <i>Paris Barış Konferansı’nda Filistin Sorunu</i>	291
3. Franklin Delano Roosevelt ve Filistin Sorunu	294
4. Harry S. Truman ve Filistin Sorunu	299
4.1. <i>Filistin Sorununun Birleşmiş Milletler Örgütüne Yansımaları</i>	302
5. Dwight David Eisenhower ve Filistin Sorunu.....	310

5.1. Yahudi Lobisiyle Yaşanan Krizler	313
6. John Fitzgerald Kennedy ve Filistin Sorunu	315
6.1. Johnson Planı.....	317
7. Lyndon Baines Johnson ve Filistin Sorunu	318
7.1. Rusk İnisiyatifi.....	321
8. Richard Milhouse Nixon ve Filistin Sorunu.....	322
8.1. Rogers Planı.....	323
8.2. Kissinger'ın "Mekik Diplomasisi"	327
9. Gerald Rudolph Ford ve Filistin Sorunu	328
9.1. Saunders Belgesi	330
10. James Earl (Jimmy) Carter ve Filistin Sorunu	331
10.1. Camp David Anlaşması.....	334
11. Ronald Wilson Reagan ve Filistin Sorunu.....	337
11.1. Reagan Planı	342
11.2. Shultz Planı.....	343
12. George Herbert Walker Bush ve Filistin Sorunu	344
12.1. Madrid Konferansı.....	347
13. William "Bill" Jefferson Clinton ve Filistin Sorunu	349
13.1. Oslo Süreci	350
13.2. Camp David Zirvesi	353
13.3. Clinton Planı	354
14. George Walker Bush Jr.	356
14.1. Mitchell Raporu	356
14.2. Tannet Planı	357
14.3. Bush Planı.....	359
14.4. Barış İçin Yol Haritası.....	361
14.5. Cenevre Belgesi.....	362
14.6. Ayırma Planı.....	363
14.7. Annapolis Süreci.....	367

15. Barack Hussein Obama ve Filistin Sorunu.....	369
15.1. Taraflar Arasında Dolaylı Görüşmeler ve Barış Çabaları.....	371
15.2. Kerry İnisiyatifi	377
16. Donald John Trump ve Filistin Sorunu	380
16.1. Kudüs Kararı.....	382
16.2. Kushner Planı (Yüzyılın Anlaşması)	386
Sonuç.....	389
RUSYA FEDERASYONU’NUN FİLİSTİN POLİTİKASI.....	409
Giriş	409
1. Rusların Yahudi Topluluğuna Yaklaşımı	410
2. Sovyetler Birliği’nin Filistin Politikası	414
3. Sovyetler Birliği’nin Arap-İsrail Savaşlarına Verdiği Tepki.....	417
4. 1990 Sonrasında Rusya Federasyonu’nun Ortadoğu Siyasetinde Filistin’in Yeri	420
5. 2000’li Yıllarda Rusya’nın Filistin Politikası ve Hamas’a Yaklaşımı	421
Sonuç.....	427
LATİN AMERİKA ÜLKELERİNİN FİLİSTİN POLİTİKASI....	433
Giriş	433
1. Soğuk Savaş Boyunca Latin Amerika ve Ortadoğu	437
2. Latin Amerika ve Ortadoğu Bölgeleri Arasındaki Benzerlikler	441
3. İki Bölge Arasındaki Farklılıklar.....	448
4. Arap Devletleri Nezdinde Filistin-İsrail Çatışmaları ve Latin Amerika Ülkelerinin Tavrı	451
5. Latin Amerika Ülkelerinin Filistin Politikası	464
6. Latin Amerika Ülkelerinin İsrail ile İlişkileri.....	473
Sonuç.....	480

TÜRKİYE’NİN FİLİSTİN POLİTİKASININ DEĞERLENDİRİLMESİ	501
Giriş	501
1. Filistin Politikasının Genel Çerçevesi	502
2. Soğuk Savaş Dönemi.....	508
2.1. 1950’li Yıllar: Sovyet Korkusu Gölgesinde Dış Politika	508
2.2. 1960 - 1980 Arası Dönem: Denge Politikasına Geçiş ...	510
2.3. 1980’ler: Arap Ülkelerine Karşı Duyulan Hayal Kırıklığı..	513
3. Soğuk Savaş Sonrası Dönem.....	515
3.1. 1990’lar ve 2000’lerin Başı: Oslo Müzakereleri Gölgesinde Stratejik İşbirliği Arayışları.....	515
4. Ak Parti Dönemi	519
4.1. İktidarının İlk Yılları: İsrail ile İlişkilerin Geliştiği Dönem (2002 - 2005)	519
4.2. Hamas’ın Denkleme Girmesi (2006)	521
4.3. 2008 - 2015: Türkiye-İsrail İlişkilerinin Bozulduğu Dönem	524
4.4. 2016 - 2018: İsrail ile İlişkilerin Düzeldiği Dönem.....	529
Sonuç	534
İRAN DIŞ POLİTİKASI’NDA FİLİSTİN.....	539
Giriş	539
1. İran-Filistin İlişkilerinin Kısa Tarihi.....	540
2. Değişen Ortadoğu’da Yeni Politikalar	541
3. Direniş Hattı	543
Sonuç	555

FAYSAL'DAN SADDAM'A IRAK'IN FİLİSTİN POLİTİKASI.....	561
Giriş	561
1. Siyonizm Hareketinin Ortadoğu'da Güçlenmesine Kral Faysal'ın Verdiği Tepki	564
2. 1948, 1967 ve 1973 Savaşlarına Irak'ın Katılımı ve Bakış Açısı.....	571
3. Irak'ın Kara Eylül Olaylarına ve İntifada Hareketlerine Tepkisi	578
4. Irak'ın Kuveyt Müdahalesi ve Filistin Sorununu Sahiplenmesi.....	583
5. Irak'ın Hamas Desteği.....	587
Sonuç	589

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÜRESEL VE BÖLGESEL ÖRGÜTLERİN FİLİSTİN POLİTİKASI

BİRLEŞMİŞ MİLLETLER İNSAN HAKLARI KONSEYİ VE FİLİSTİN MESELESİ.....	597
Giriş	597
1. BM Sistemi ve İnsan Hakları Konseyi	600
2. BM İnsan Hakları Komisyonu.....	605
3. Filistin Meselesi ve BM İnsan Hakları Konseyi.....	611
4. BM İnsan Hakları Konseyi Özel Raportörleri ve Filistin Sorunu	618
Sonuç	623

**AVRUPA BİRLİĞİ’NİN ORTADOĞU’DAKİ ROLÜ:
BİRLİĞİN FİLİSTİN POLİTİKASI 630**

Giriş	630
1. Avrupa Birliği’nin Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi Kararları Çerçevesinde Filistin Politikası.....	633
2. Avrupa Birliği’nin 1980-2000 Arası Filistin Politikası.....	638
3. 2000’li Yıllarda Avrupa Birliği’nin Filistin-İsrail Merkezli Ortadoğu Politikası	646
Sonuç	652

**İSLAM İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI’NIN FİLİSTİN
POLİTİKASI..... 657**

Giriş	657
1. Teşkilatın Kuruluşu ve Faaliyet Alanının Genişlemesi	659
1.1. <i>İslam İşbirliği Teşkilatı Nasıl Kuruldu?</i>	662
1.2. <i>İslam İşbirliği Teşkilatı’nın Örgüt Yapısı</i>	665
1.3. <i>İslam İşbirliği Teşkilatı’nın Faaliyet Alanları</i>	669
2. Geçmişten Günümüze Filistin Politikasının Esasları	671
2.1. <i>Filistin Sorununun Uluslararası Toplumun Gündemine Taşınması</i>	672
2.2. <i>Kudüs’ün Statüsü Sorunu</i>	678
Sonuç	683

**MÜSLÜMAN KARDEŞLER TEŞKİLATI’NIN FİLİSTİN
POLİTİKASI: TEK KARIŞ TOPRAĞINDAN DAHI
VAZGEÇMEK YOK! 691**

Giriş	691
1. Müslüman Kardeşler Teşkilatı: Tarih ve İdeolojisi.....	692
2. Müslüman Kardeşler ve Filistin Sorunu.....	700
2.1. <i>Müslüman Kardeşler’in Filistin Sorunu Algısı</i>	700
2.2. <i>Müslüman Kardeşler’in Filistin Politikası</i>	703
Sonuç	717

FİLİSTİN'İN DİNLER TARİHİ AÇISINDAN ÖNEMİ

Mustafa BAŞ*

Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, mustafa.bas@bilecik.edu.tr; mbas28@hotmail.com

---

GİRİŞ

Bazı mekânlar ve bölgeler, dini inanışlar noktasından önem verilen, kutsiyet atfedilen alanlar olarak dikkat çekmektedir. Müslümanlar için Mekke, Katolikler için Vatikan, Hindular için Kutsal Ganj Nehri'nin kıyısına kurulmuş olan Varanasi, Tibet Budizm'i için Dalay Lama'nın yaşadığı “Yasak Kent” olarak anılan Lhasa, Buda'nın aydınlandığı yer olan Bodh Gaya, Sihler için Amritsar'daki Altın Tapınak bunlardan en bilinen ve öne çıkanlardır. Bu gibi yerler, toplulukların sahip oldukları farklı dini inançlarla yüklenen kutsallık veya dini liderlerinin doğduğu mekânlar olması sebebiyle ziyaret edilmektedir.

İnsanların çeşitli ayinleri yahut ritüelleri, içerisinde veya kendisine yönelerek gerçekleştirdiği bu mekânlar kutsal sayılarak, bu bakımdan diğerlerinden ayrı değerlendirilmektedir. Kutsal mekânlar dikkatleri kendi içerisindeki biçim, obje ve hareketlere odaklamakta, bunların dini değere sahip olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu semboller gerçekliğin temel bileşenlerini dindar toplumun algıladığı şekilde ortaya koymakta, bu görüşe uygun bir yaşam tanımı ve beşeri dünya ile ilahi gerçeklikler arasında bir bağlantı sunmaktadır. Mekânsal bağlamda kutsal yerler, dini amaçlar için inşa edilen mabetler, dini değer atfedilen yerler, dağlar ve nehirler, fiziksel olarak ayak basılabilen kutsal topraklar gibi çeşitli özelliklerdeki birçok alanı içinde barındırmaktadır. Bu da söz konusu mekânların

kutsallığının, sahip olduğu hususi fiziksel veya estetik özelliklerden ziyade dini işlevlerinden kaynaklandığı anlamına gelmektedir.¹ El-Hamel'i kurmuş olan Marabut'un pınarın dibine bir sopa saplaması ve sabahleyin kalkınca sopanın kök saldıgını görmesi üzerine oraya yerleşmesi efsanesinde olduğu gibi, bazen tanrının bir zuhuru gerekmezsiniz bir işaretin de mekâna kutsallık verilmesini sağladığı görülmektedir.²

Etrafındaki alanlardan farklılık gösteren kutsal mekânın ehemmiyeti, hiçbir beşeri faaliyetin ona bahsedemeyeceği eşsizlikte olmasında yatmaktadır. Geleneksel toplumlarda çoğunlukla toprağın tamamı kutsal sayılmakta, bu kutsallığa toplumların kuruluşları ile ilgili rivayetlerde sıklıkla yer verilmektedir. Bir yerin kutsallığı tanrı tarafından çeşitli işaretlerle bildirilebilmekte, bazı yerler ise orada yaşanan ve önemli mahiyette olan dini olaylar sebebiyle kutsallık kazanmaktadır. Kutsal emanetlerin varlığı da bir yerin kutsal mekân sayılmasına sebep olabilmektedir.³

Bu özellikleri ile kutsal yerler, bir toplumun dini hayatının merkezi olarak insan hayatına yön vermekte ve anlam kazandırmaktadır. Kişinin dini ne olursa olsun, insan tabiatının böyle yerlere ihtiyaç duyduğu ve kutsal duygusunu başlangıçtan beri insan tecrübesinin bir parçası olarak yaşadığı bilinmektedir. Çünkü kutsal yerler ilahi âlemlerle dünyevi âlemin kesiştiği, Tanrı ile insanın bir nevi buluştuğu ve kişinin kendisini ilahi huzurda hissettiği yerler olarak algılanmaktadır.⁴

-
- 1 Joel P. Brereton, "Sacred Space", **The Encyclopedia of Religion**, Cilt: 12, ABD:Thomson Gale Co., 2005, s. 7978.
  - 2 Bkz. Mircae Eliade, **Kutsal ve Din Dışı** (Çev.) Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: Gece Yayınları, t.y. s. 7-8.
  - 3 Bkz. Joel P. Brereton, a.g.m, s. 7979.
  - 4 Ali Erbaş, "İslam Dışı Dinlerde Hac", **Sakaya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2002, Sayı: 5, s. 98

Kutsal mekânlar, üç önemli işlev görmektedir. Tanrılarla ve onlar hakkında iletişimin sağlandığı yerlerdir. Kutsal gücün var olduğu yerlerdir. Bu özellikleri ile insanları bir araya getirip toplum hayatını ve ilişkilerini düzenleyen yerlerdir. Bunların yanı sıra, kutsal mekânların çoğunda gök, yer ve yeraltı olmak üzere dünyanın çeşitli katmanları simgelenerek bu yerler Tanrının eseri olan dünyanın gözle görülür bir sembolü olma niteliğini haizdir. Kısaca kutsal mekânlar, çoğunlukla insanların tanrılar âlemine adım attığı ve buna karşılık, tanrılarının da insanlar arasında bulunduğu yerler olarak kabul görür.⁵

Değer verilen bu kutsal mekânlar, bazen Vatikan, Mekke gibi bir dine has olarak kabul edilirken, bazen de daha fazla inanışın ortak kutsiyet attettiği bir mekân olabilmektedir. Filistin toprakları genelde bölge, özelde de Kudüs şehri olarak bu özelliği taşıyan mekânlardan birisidir. Tarihi varlığı çok gerilere giden bu topraklar, Yahudilerin tarihinde ve kimliklerinin oluşumunda önemli bir yer tutmaktadır. Hıristiyanlık içinse Tanrının Oğlu olarak kabul edilen Hz. İsa'nın yaşadığı, tebliğ mücadelesi verdiği ve en nihayetinde çarmıha gerildiği topraklar olarak dini anlayışın merkezinde yer almaktadır. Müslümanlar için, her iki dinin önem attettiği isimlerin ortak değerler olması sebebiyle onların bulunduğu mezarların kıymet verilen mekânlar olması dışında, Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'nın Müslümanların ilk kiblesi olması, Miraç'ın orada bulunan bir taşın üzerinden başlaması gibi olaylar da burayı kutsal alan kategorisine koymaktadır.

Filistin, bölge olarak Suriye ile Mısır ve Akdeniz ile Şeria Nehri arasında kalan toprakların oluşturduğu bölge olarak isimlendirilmektedir. Doğu sınırını Şeria Nehri'nin döküldüğü Ölü Deniz (Lut Gölü) oluşturmaktadır. Coğrafi bakımdan Akdeniz kıyı şeridi, kuzeyden güneye doğru uzanan dağ silsilesinin bulunduğu ortadaki

---

5 Bkz.. Joel P. Brereton, a.g.m, s. 7980-7982.

yaıyla bölümü ve en doğuda da Şeria Vadisi olmak üzere üç parçaya ayrılmaktadır. Orta kısım kuzeyden güneye, Safed ve Nazareth (Nasıra) şehirleri ile Tabor Dağı'nın bulunduğu Galilee (Celile), Nablus şehrinin bulunduğu ve batıda Cermel Dağı'na kadar uzanan Samaria (Samiriye), daha güneyde, Şeria nehrinin Ölü Deniz'e döküldüğü yerden başlayıp Kudüs, Beytlehem (Beytülahm) ve Hebron (Halilürrahman) şehirlerini içine alan Judea (Yahudiye) ve daha da güneyde ise Beersheba (Bi'rüssebi') şehrinin bulunduğu Necef Çölü olmak üzere dört kısma ayrılmaktadır.⁶

Filistin tarihi, zannedildiğinin aksine çok eskilere dayanmaktadır. Taberiye Gölü civarında bulunan izler ve Hayfa yakınlarında bir mağarada bulunan iskelet Neandertal Çağı'na işaret etmektedir. Bu izler, milattan 40.000 sene evvel Avrupa'da gelişen Musteriyen Medeniyeti'nin Filistin'e kadar geldiğine delalet etmektedir.⁷ Yapılan arkeolojik kazı ve araştırmalardaki buluntular, 14.000 yıl önce yaşanan Mezolitik Natuf kültürüne kadar uzanmaktadır.⁸ Eriha'daki (Jericho) Neolitik Çağ'ın tarım, hayvancılık ve çömlek yapımıcılığının ortaya çıktığı yerleşik toplum hayatının kalıntıları ile Tunç Devri'nin ortalarına kadar uzanan cilalı taş ocaklarının varlığı bölgenin tarihini çok öncelere götürmektedir.⁹

Filistin; Avrupa, Asya ve Afrika'nın birleştiği küçük bir alanda, bir taraftan Akdeniz'e diğer taraftan Kızıl Deniz'e bitişik, deniz yoluyla bir taraftan Hint, diğer taraftan Atlas Okyanusu'na açılan bir konum-

6 M. Lütfullah Karaman, "Filistin", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 13, İSAM Yayınları, İstanbul, 1996, s. 89.

7 Will Durant-Roger Lambedin, **Yahudi Tarihi ve Siyonist Liderlerin Protokolleri**, (Trc.) Sami Sabit Karaman, İstanbul: İnkilap Yayınları, 1992, s. 22.

8 M. Lütfullah Karaman, a.g.m., s. 89.

9 Durant-Lambedin, Yahudi Tarihi ve..., a.g.e. s. 22; M. Lütfullah Karaman, "Filistin", a.g.m., s. 89.

da yer alarak jeostratejik bir konumda bulunmaktadır.¹⁰ Bu sebeple tarih öncesi devirlerden itibaren çeşitli kavimlerin göçlerle gelip yerleşmesine, bunlara karşı harekete geçen başka üstün güçlerin pek çok istila ve fetihlerine maruz kaldığı kaynaklarda yer almaktadır.¹¹

Filistin'e Arap yerleşimi M.Ö. 3000 yıllarında, Arap kabilelerinin kıtlık ve çölün sıkıcı havasından kurtulmak için Arap Yarımadası'ndan dalgalar halinde kuzeye göçmeleri ile başlamıştır. Charles Poster Kent'in verdiği bilgilerde, Fenikeliler bölgeye bu gibi göçlerle gelen cemaatin en eskisi olarak bilinmiştir. Akdeniz'in kıyısında, yerleşebilecekleri devamlı bir yer olarak buldukları bölgede, batıdan deniz ve doğudan sıradağlarla çevrili dar bir sahil şeridinde yerleşmişlerdir. Yerleştikleri bölge sayesinde denizi kullanmışlar, gemiler yapmışlar, deniz ticareti aracılığı ile birçok devletle ilişki kurmuşlardır. Fenikelilerin güney bölgelerine ise, M.Ö. 2500 yıllarında Kenânîler olarak bilinen bir diğer Arap kabilesi yerleşmiş, Akdeniz'e doğru uzanan Ürdün Nehri'nin batı tarafını yurt edinerek bölgeye kendi adlarını vermişler, bölge bu yerleşimden sonra Tevrat'ta da sıklıkla zikredilen “*Kenan Diyarı*” olarak anılmaya başlamıştır.¹²

Zaman zaman Mısır işgali altında geçirilen bu dönemden sonra, M.Ö. 1200'lerde gerçekleşen Kavimler Göçü sırasında deniz kavimlerinden olan Filistiler bölgeye gelmiş ve bugünkü Gazze Şeridi ve civarında beş büyük şehir kurarak burayı yurt edinmişlerdir. Irki olarak mensubiyetleri bilinmeyen, muhtemelen Hint-Avrupa menşei olan Filistiler, bölgede Demir Çağı'nı başlatmışlar ve bir süre sonra yerli halkla karışarak benliklerini kaybetmişlerdir.¹³

---

10 Bkz. Ahmet Şelebi, **Mukarenet El-Edyan/El-Yahudiyye, Mektebet'ün-Nahdati'l-Mısıriyye**, Cilt: 1, Kahire, 1988, s. 40.

11 M. Lütfullah Karaman, a.g.m. C. 13, s. 89.

12 Ahmet Şelebi, a.g.e, s. 41.

13 Bkz. M. Lütfullah Karaman, a.g.m., s. 89.

Ahmet Şelebi bu ırkın Girit Adası'ndan geldiğini, Akdeniz'in sahil şeridine yerleştiklerini, Kenânîlerle karışarak Arap kanının ve Samî dilinin üstün olduğu melez bir ırk meydana getirdiklerini ve Girit'ten gelen cemaatin ismi ile anılarak ülkenin de Filistin olarak isimlendirildiğini ifade etmektedir.¹⁴ Filistin isminin kökenlerinin daha gerilere gittiği, Filistin b. Sam. b. İrem. b. Sam. Nuh'tan, Zaccaci ise Nuh'un filan oğlundan Gülsüm b. Filistin'den; İbn-i Fakih'in kitabında da, Filistin b. Keslihaym b. Sıdkıya b. Kenan b. Sam. Nuh'tan geldiği, Filistililerin de bu soya nispet edildiği kaynaklarda yer almaktadır.¹⁵

Bazı tarihçiler ise Filistin isimlendirmesinin “çobanın ülkesi” anlamına gelen eski Süryanice bir kelimedenden alındığını ileri sürmektedirler ancak bu görüş tarihçiler tarafından çok kabul görmemektedir. Bilakis, araştırmacıların büyük çoğunluğunun Filistin isminin deniz kenarında yaşayan Hint-Avrupai Filistinlilerden veya Phlistinea'dan alındığı konusunda hemfikir oldukları görülmektedir. Başlangıçta onların yerleştikleri sahil şeridine verilen Filistin ismi, daha sonra Güney Suriye'nin tamamına verilmiştir. Filistin adı da tarihi kayıtlarda ilk olarak, tarihin babası sayılan Herodot tarafından “*Syria Paleatina*” (Suriye Filistini) olarak kullanılmıştır.¹⁶

Yahudi kutsal kitabında da Filistin ismi kullanılmaktadır. Tekvin kitabında bölge genelde Kenan ülkesi olarak zikredilmektedir.¹⁷ Mısırdan Çıkış kitabında Hz. Musa ve İsrailoğullarının dilinden, “*Uluslar duyup titreyecekler; Filist halkını dehşet saracak! Edom beyleri korkuya kapılacak, Moav önderlerini titreme alacak, Ke-*

14 Ahmet Şelebi, a.g.e, s. 41.

15 Bkz. Ebu Abdullah Yakut b. Abdullah El Hamevi, **Mu'cemü'l-Buldan, Dar'ü Sadr**, Cilt 4, Beyrut, t.y., s. 274-275.

16 Mahmut Nana, **Yahudi Tarihi**, (Çev.) Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2008, s. 15-16.

17 Bkz. **Yaratılış** 12/5, 13/12, 16/3, 17/8, 23/2, 19 v.d.

nan'da yaşayanların tümü korkudan eriyecek."¹⁸ ifadesi geçmekte ise de, burada kastedilenin ülke değil, halk olduğu dikkat çekmektedir.¹⁹ Ancak Yeşu Kitabında "...*Alınacak topraklar şunlardır: Bütün Filist ve Geşur bölgeleri...*"²⁰ Hâkimler Kitabında "*Beş Filist beyliği*"²¹ olarak bölge zikredilmekte, bu beyliklerin yerleştiği şehirler Gazze, Aşdot, Aşkelon, Gat ve Ekron olarak sayılmaktadır.²² Hakimler, Tarihler, Krallar ve hemen hemen diğer bütün Yahudi kutsal kitaplarında Filistililer sık sık dile getirilmekte, bu anlatımlardan Filistililerin topraklarının Filistin'in güney sahili olduğu anlaşılmaktadır. Bu kitaplarda yer alanlardan bir ülkeden değil, bölgenin kıyı kesimlerinde yaşayan ve İsraililerle savaşan bir halktan bahsedildiği anlaşılmaktadır.

Mısır ve Babil'in Kenaniler üzerinde çok tesiri olmasına rağmen, Kenan Ülkesi, eski çağlarda parlak medeniyetler kurulan bu iki büyük ülkenin arasında yaşayabilmiştir. Bu iki devlet arasındaki rekabet yüzünden ardı arkası kesilmeyen harpler zuhur etmiş, Kenan Ülkesi bu harplere sahne olmuş ve haliyle harplerin neticelerinden çok zarar görmüştür. Galip gelen Kenan diyarını istilâ etmiş ve devlet idaresini eline geçirmiştir. Bu sebeple, Will Durant, Filistin'in mevkii Filistin'e hem servet, hem de harp getirmiştir diyerek, bu duruma dikkat çekmiştir.²³

Kutsal metinlerde de Filistin ve bölgede yaşayanlarla ilgili bilgiler verilmektedir. Hz. İbrahim'in yeğeni Hz. Lut'un kavmi olan Sodom ve Gomora bu bölgede yaşamış, yaşadıkları gayri sapkınlıklar dolayısı ile toplu olarak helak edilmişlerdir. Baal putları ve komşu

---

18 **Mısırdan Çıkış** 15/14-15.

19 Mahmut Nana, a.g.e., s. 15.

20 **Yeşu** 13/2.

21 **Hakimler** 3/3.

22 Bkz. **Yeşu** 12/3.

23 Ahmet Şelebi, a.g.e, s. 44.

putperestler Filistililer, Kenanlılar, Edomlular, Moavlılar ve bölgenin diğer eski sahipleri bölgenin dinler tarihi açısından incelenmesini gerekli kılan unsurlardandır. Bölge, araştırma yapılabilecek bu arkeolojik veriler haricinde, kitabi dinler olan Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam için de çok önemli kutsalları içinde barındıran ve paylaşılabilen bir bölgedir. Jeostratejik konumunun ötesinde, bu dinlerin mensupları, bölgede kendi inançlarında nirengi noktaları olan kutsallar sebebiyle bölge üzerinde söz ve hak sahibi olmak istemişlerdir. Özellikle Kudüs şehri, bu kutsalları barındırması sebebiyle dinler tarihi açısından dünyadaki hiçbir şehirle mukayese edilemeyecek kadar önem arz eden, paylaşılabilen, kendisi için savaşılan bir şehir olmuştur.

Kudüs şehri kutsal metinlerin verdiği bilgilere göre Hz. Âdem'den, Hz. Muhammed'e (s.a.s) bilinen bilinmeyen birçok peygamberin ayak bastığı; büyük medeniyetlerin izlerini barındıran; melikler, sultanlar, komutanlar, âlimler ve nice sanatçının adının taşına toprağına kazındığı bir şehir olarak tarihte yer almıştır. Kutsal kelimesi, hiçbir mekâna bu kadar geniş ve etkili bir biçimde tesir etmemiş ve hiçbir şehirle bu kadar bütünleşmemiştir. Geçmişten bugüne kadar Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar, bu şehirde dinlerine ait birçok kutsalı barındırmışlardır. Bu üç din mensuplarının, dini ve sosyal hayatlarında özenle korudukları ve inandıkları birçok detayın bu şehirde vücut bulduğu, bu detayların bazılarının Mabel, Mescid-i Aksâ ve Zeytinlik Dağı gibi inançlarının nirengi noktalarını ifade ettiği görülmüştür.²⁴

Mabel'in 1. ve 2. yıkımına rağmen 1948 yılına kadar Yahudilerin bölgeye yönelik mücadeleleri, Haçlı Seferleri ile Hıristiyanların kutsal topraklar kabul ettikleri bölgeyi kurtarma teşebbüsleri, Hz. Ömer'den başlayarak günümüze Müslümanların bu topraklarda var

---

24 Bkz. Talha Uğurluel, **Arzın Kapısı Kudüs**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2016, s. 12.

olma ve kendi değerlerine sahip çıkma mücadeleleri, hep atfedilen bu kutsiyetlere dayanmaktadır. Bu çalışmamızda özelde bu üç din açısından bölgenin kutsal değerini ve bunların sebeplerini ele almaya çalışacağız.

1. YAHUDİLİK AÇISINDAN FİLİSTİN'İN ÖNEMİ

Filistin ile Yahudi Tarihi arasında yakın ilişki bulunmaktadır. Bu topraklar Hz. İbrahim'in buraya göçmesinden sonra Yahudiler için hem tarih, hem kimlik, hem de kutsiyet açısından önemli bir yer işgal etmiştir. Bir toprak parçasına yerleşmek, son tahlilde onu kutsallaştırmak anlamına gelmektedir. Bu yerleşme göçebelerinkinin tersine, artık geçici olmaktan çıkıp sürekli hale geldiğinde, topluluğun tümünün varlığını yüklenim altına sokan hayati bir kararı gerektirmektedir.²⁵

Yahudi kelimesi, Hz. Mûsâ'nın dinine mensup kimseler için kullanılmaktadır. Arapçada yehûd, İbranicede yehudi, Âramicede yehuday(e) olarak ifade edilmektedir. Kur'an'da, Hz. Peygamber ile muhatap olan Hz. Mûsâ şeriatına bağlı İsrâiloğullarının devamı olarak görülen Yahudiler, “*yehud*” kelimesi ile birlikte aynı kökten gelen “*hûd*” ve “*hâdû*” kalıpları ile yer almaktadır.²⁶

Yahudi kelimesinin İsrailoğullarına Hz. Yakub'un oğlu Yuda veya Yahuda'ya nispet edilerek verilmiş olabileceği yahut Filistin'in güney bölgesinde kurulmuş olan Yuda veya Yahuda Krallığı'nın da bu ismin kaynağı olabileceği ileri sürülmektedir.²⁷ On ikinci asrın bü-

---

25 Mircae Eliade, a.g.e., s. 15.

26 Bkz. Salime Leyla Gürkan, “Yahudi?”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, İSAM Yayınları, Cilt: 43, İstanbul, 2013, s. 182; Ayrıca bkz. El-Bakara 62; En-Nisâ 46; El-Mâide 18; El-En'âm 146; Et-Tevbe 30; En-Nahl 118; El-Hac 17.

27 Hikmet Tanyu, **Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler**, Bilge Yayınevi, Cilt: 1, İstanbul, 1979, s. 23.

yük dinler ve mezhepler tarihçisi Şehristanî (548/1153), kelimenin Arapça kökeni üzerinde durarak bu ismin “*dönmek ve tövbe etmek*” anlamına gelen “*hade*” fiilinden türetildiğini, buzağı heykeline taptıktan sonra pişman olarak, Araf Suresi 156. ayette geçen, Allah’a “*hüdna ileyke*” (biz sana döndük) demeleri sebebiyle verildiğini ileri sürmektedir.²⁸

Yahudi Tarihi ile ilgili olarak en temel bilgiler, Ahdi Atik olarak da bilinen kutsal kitapları Tanah’ta²⁹ nakledilmektedir. Tanah’ta Hz. Âdem’den başlayarak insanlığın, Hz. İbrahim’den itibaren de özel olarak İsrailoğullarının (Yahudilerin) tarihi anlatılmaktadır. Bu tarih, aynı zamanda Filistin topraklarının Yahudiler açısından önem arz etmesinin de tarihidir.

Tekvin kitabında verilen bilgilere göre Avram Harran’da iken, Rab Avram’a, “Ülkeni, akrabalarını, baba evini bırak, sana göstereceğim ülkeye git. Seni büyük bir ulus yapacağım, seni kutsayacak, sana ün kazandıracacağım, bereket kaynağı olacaksın... Yeryüzündeki bütün halklar senin aracılığınla kutsanacak.”³⁰ buyurarak, ata topraklarını terk etmesini emreder. Avram, Rabb’in bu emri üzerine karısı Saray, yeğeni Lut ile ailelerini ve Harran’da kazandıkları malları alarak Kenan ülkesine gelir. Rab, orada ona görünerek tüm bu toprakları onun soyuna vereceğini bildirir.³¹ Bu intikal, Yahudilerce vaat edilen topraklar üzerindeki hak sahipliği iddialarının baş-

---

28 Ebu’l Feth Muhammed b. Abdülkerim Eş-Şehristani, El-Milel Ven-Nihal. Thk. Muhammed Seyyid Keylani, Dar’ü Sa’b, Cilt: 1, Beyrut, 1986, s. 210

29 Tanah; Tora-Tevrat (Eski Ahid’in ilk beş kitabı), Neviim (Peygamberler) ve Ketuvim (Kitaplar) olmak üzere üç bölümden meydana gelen Yahudiliğin Kutsal Kitabı’nın adıdır. Bkz. Abdurrahman Küçük-Günay Tümer-M. Alparslan Küçük, **Dinler Tarihi**, Berikan Yayınları, Ankara, 2009, s. 286.

30 **Yaratılış**, 12/1-3

31 Bkz. **Yaratılış** 12/4-12

langıcını oluşturur. Yahudi kutsal metinlerinde bu topraklarla ilgili olarak İsrailoğulları ile yapılan anlaşmalardan bahsedilmektedir.

Yahudi tarihinde vaat edilen topraklarla ilgili Tanrı ile yapılan ve önem taşıyan üç anlaşma bulunmaktadır. Bunlar, Hz İbrahim ile yapılan Kenan topraklarının nasıl alınacağına açıkladığı “*Parçalar Arasındaki Anlaşma*” (Berit Ben Abetarim), vaatlerin göstergesi olarak yapılan “*Sünnet Anlaşması*” (B’rit Mila) ve Tanrı’nın Hz. İbrahim ile yaptığı anlaşmanın yenilenmiş ve genişletilmiş bir şekli olan Hz. Musa ile yapılan “*Sinay’daki anlaşma*”dır.³²

Bu anlaşmaların ilki olan “*Parçalar Arasındaki Antlaşma* (Berit Ben Abetarim)”, Hz. İbrahim’in kendisine bildirilen Kenan topraklarını miras alıp almadığını nasıl bileceğini Tanrı’ya sorması üzerine geçirdiği 400 yıllık bir sürgün sürecinden sonra, Nil ile Fırat nehirleri arasındaki alana soyundan gelenlerin sahip olacaklarının kendisine bildirilmesi üzerine yapılan anlaşmadır. Bu anlaşma Tevrat’ta şu ibarelerle anlatılmaktadır:³³

“Tanrı Avram’a, ‘Bu toprakları sana miras olarak vermek için Kildaniler’in Ur Kenti’nden seni çıkararak Rab benim’ dedi. Avram, ‘Ey Egemen Rab, bu toprakları miras alacağımı nasıl bileceğim?’ diye sordu. Rab, ‘Bana bir düve, bir keçi, bir de koç getir’ dedi, ‘Hepsi üçer yaşında olsun. Bir de kumruyla güvercin yavrusu getir.’ Avram hepsini getirdi, ortadan kesip parçaları birbirine karşı dizdi. Yalnız kuşları kesmedi. Leşlerin üzerine konan yırtıcı kuşları kovdu. Güneş batarken Avram derin bir uykuya daldı. Üzerine dehşet verici zifiri bir karanlık çöktü. Rab Avram’a şöyle dedi: ‘Şunu iyi bil ki, senin soyun yabancı bir ülkede, gurbette yaşayacak. Dört yüz yıl kölelik edip basıkı görecek. Ama soyuna kölelik yaptıran ulusu cezalandıraca-

---

32 Bkz. Yusuf Besalel, “Berit”, **Yahudilik Ansiklopedisi**, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın Yayın, Cilt:1, 2001, s. 106.

33 Bkz. **Yaratılış** 15/7-21.

ğım. Sonra soyun oradan büyük mal varlığıyla çıkacak. Sen de esenlik içinde atalarına kavuşacaksın. İleri yaşta ölüp gömüleceksin. Soyunun dördüncü kuşağı buraya geri dönecek. Çünkü Amorlular’ın yaptığı kötülükler henüz doruğa varmadı.’ Güneş batıp karanlık çökünce, dumanlı bir mangalla alevli bir meşale göründü ve kesilen hayvan parçalarının arasından geçti. O gün Rab Avram’la antlaşma yaparak ona şöyle dedi: ‘Mısır Irmağı’ndan büyük Fırat Irmağı’na kadar uzanan bu toprakları -Ken, Keniz, Kadmon, Hitit, Periz, Refa, Amor, Kenan, Girgaş ve Yevus topraklarını- senin soyuna vereceğim.’”

Bu antlaşmada kesilmiş hayvanlar, muhtemelen ahdi ihlal eden kişinin uğrayacağı kötü akıbeti simgelemektedir.³⁴

Avram geçici bir süre için Mısır’a gider, sonra tekrar Kenan topraklarına geri döner,³⁵ Kenan topraklarında yaşamaya devam eder.³⁶ Avram, karısı Saray kısır olduğundan, karısının isteğiyle cariyesi Hacer’le birlikte olur ve bu birliktelikten İsmail dünyaya gelir.³⁷ Doksan dokuz yaşındayken, Rab ona tekrar görünerek adının İbrahim (Abraham) olacağını bildirir.³⁸ Onunla ve soyuyla yaptığı antlaşmayı sonsuza dek sürdürerek Kenan ülkesini ebedi olarak soyuna vereceğini, antlaşmanın İsmail ile değil, Saray’ın doğuracağı İshak ile devam edeceğini, antlaşmanın göstergesi olarak sünnet olmasını ve bundan sonra da soyunun bu geleneği devam ettirmesini emreder. İkinci anlaşma olan “*Sünnet Anlaşması*” (B’rit Mila), Tevrat’ta şu ifadelerle yer almaktadır:³⁹

34 Bkz. Yusuf Besalel, a.g.m., s. 106.

35 Bkz. **Yaratılış** 12/1-20.

36 **Yaratılış** 13/1-12.

37 Bkz. **Yaratılış** 14/1-16.

38 Tevrat’ta Avram, “Yüce Baba”, İbrahim (Abraham) ise “Milletlerin Babası” anlamına gelir “**Yaratılış**, 17/5”.

39 **Yaratılış** 17/4-20.

'Seninle yaptığım antlaşma şudur' dedi, 'Birçok ulusun babası olacaksın. Artık adın Avram değil, İbrahim olacak. Çünkü seni birçok ulusun babası yapacağım. Seni çok verimli kılacağım. Soyundan uluslar doğacak, krallar çıkacak. Antlaşmamı seninle ve soyunla kuşaklar boyunca, sonsuza dek sürdüreceğim. Senin, senden sonra da soyunun Tanrısı olacağım. Bir yabancı olarak yaşadığın toprakları, bütün Kenan ülkesini sonsuza dek mülkünüz olmak üzere sana ve soyuna vereceğim. Onların Tanrısı olacağım.' Tanrı İbrahim'e, 'Sen ve soyun kuşaklar boyu antlaşmama bağlı kalmalısınız' dedi, 'Seninle ve soyunla yaptığım antlaşmanın koşulu şudur: Aranızdaki erkeklerin hepsi sünnet edilecek. Sünnet olmalısınız. Sünnet aramızdaki antlaşmanın belirtisi olacak....', Tanrı, 'Hayır. Ama karın Saray sana bir oğul doğuracak, adını İshak koyacaksın' dedi, 'Onunla ve soyuyla antlaşmamı sonsuza dek sürdüreceğim.'

İbrahim, yüz yetmiş beş yaşında hayata veda eder ve oğulları İshak ile İsmail onu Makpela mağarasına gömerler.⁴⁰ İbrahim'in nesli, bu iki oğlunun soyu ile devam eder. İshak neslinin tarihi, aynı zamanda İsrailoğullarının-Yahudiliğin ve kendilerine vaat edilen topraklar üzerinde mücadelelerinin tarihini teşkil eder.

Kenan topraklarının İsrailoğullarına verileceği vaadi bir defasında da Hz. Yakub'a rüyasında bildirilir. Harran'a giderken gecelediği yerde gördüğü rüyada Rab, yatmakta olduğu yeri zürriyetine vereceğini; zürriyetinin yerin tozu gibi olacağını; şarka, garba, şimale ve cenuba yayılacağını; yerin bütün kabilelerinin onda ve zürriyetinde mübarek kılınacağını ona bildirir. Hz. Yakub uyanır uyanmaz orasının Allah'ın evi ve göklerin kapısı olduğunu düşünerek adını Beyt-El (Allah'ın Evi) koyar.⁴¹ Tanrı tarafından kendisine İsrail ismi verilen Hz. Yakub'un on iki oğlunun soyundan gelenlere On

---

40 **Yaratılış** 25/1-11.

41 **Yaratılış** 28/10-20.

İki İsrail Aşireti-İsrailoğulları denilir.⁴² Hz. Yusuf ile başlayan İsrailoğullarının Mısır yılları I. Ahmose'den sonra zorluklarla geçer. Mısırlılar onları en ağır işlere koşarak amansızca çalıştırır, türlü ağır işlerle hayatlarını zehir ederler.⁴³

İsrailoğullarının Mısır dönemi, Hz. Musa'nın onları Mısır'dan çıkarması hadisesiyle son bulur. Yahudi geleneğinde "Çıkış" diye adlandırılan bu olay, tarihlerinde de bir dönüm noktası teşkil eder. Kitab-ı Mukaddes'teki anlatımlara göre Hz. Musa, İsrailoğullarını mucizevî bir şekilde Mısır'dan çıkarır ve Sinâ Yarımadasına getirir.⁴⁴ Hz. Musa, Mısır'dan çıktıktan üç ay sonra yanındakilerle Sina'ya varır. Burada devam eden süreçte Sina Dağı'na çıkan Hz. Musa, orada Rab ile konuşur ve Yahudiliğin temel ilkelerini teşkil eden "On Emir" iki levhaya yazılmış olarak kendisine verilir. Burada İsrailoğulları ile Tanrı arasında bir anlaşma yapma emrini de alır.⁴⁵ Hz. Musa'nın On Emir ve diğer birçok Tevrat kuralını kavmine iletmesi sonrasında Tanrı'ya kurbanlar adanır, kanının bir kısmı Hz. Musa tarafından kavmin üzerine Tanrı'nın sizinle ettiği Ahit'in kanı denilerek serpilir.⁴⁶

"Sina Anlaşması" olarak bilinen bu üçüncü anlaşmada vaat edilen topraklarla ilgili hükümler şu şekilde yer almaktadır:⁴⁷

42 Bkz. **Yaratılış** 32/1-31.

43 Bkz. **Mısırdan Çıkış** 1/8-14.

44 Mucizevi addedilecek olaylar arasında, Nil nehrinin kana dönüşmesi, her evden ilk doğan Mısırlının ölümü, Kızıldeniz'in yarılması, İsraililerin kurtulup Firavun'un ve Mısır ordusunun boğulması gibi hadiseler sayılabilir. Bkz. **Mısırdan Çıkış** 7-11 bablar.

45 Bkz. **Mısırdan Çıkış** 31/18 ; Abdurrahman Küçük vd., a.g.e. s. 290-291

46 Bkz. Yusuf Besalel, a.g.m., s. 106.

47 Mısır'dan Çıkış, 23/22-33.

“...Bütün söylediklerimi yerine getirirseniz, düşmanlarınıza düşman, hasımlarınıza hasım olacağım. Meleğim önünüzden gidecek, sizi Amor, Hitit, Periz, Kenan, Hiv ve Yevus topraklarına götüreceğim. Onları yok edeceğim... Dehşetimi önünüzden gönderecek, karşılaşacağımız bütün halkları şaşkına çevireceğim. Düşmanlarınız önünüzden kaçacak. Hivliler’i, Kenanlılar’ı, Hititler’i önünüzden kovmaları için önünüz sıra eşekarısı göndereceğim....Siz çoğalınca, toprağı yurt edininceye dek onları azar azar kovacağım. Sınırlarınızı Kızıldeniz’den Filist Denizi’ne, çölden Fırat Irmağı’na kadar genişleteceğim....”

Hız. Musa, bu vaat edilmiş topraklara gitmek için İsrailoğullarıyla birlikte yola çıkarsa da,⁴⁸ İsrailoğulları yolculuk esnasında sık sık isyan ederek Hız. Musa’ya zorluk çıkarır. Kendilerine vaat edilen toprakların geri alınması için savaşmaktan kaçınırlar. Bu taşkınlıkları sebebiyle Tanrı tarafından cezalandırılırlar.⁴⁹

İsrailoğulları, Hız. Musa’nın vefatından sonra onun halefi Yeşu tarafından Filistin’e götürülür.⁵⁰ Filistin’e gelen Yahudiler burada bir devlet kurarlar. Yeşu’nun ölümünden sonra Hakimler denilen liderlerle yönetilen İsrailoğullarının vaat edilmiş topraklardaki varlığı zaman zaman yerli halklarla yapılan savaşlarla Peygamber Samuel zamanına kadar devam etmiştir.⁵¹ Peygamber Samuel’in Saul’u kral olarak kutsaması ile başlayan Krallar Dönemi’nde, Calut’u (Golyat) savaşta öldüren Davud kral olarak devletin başına geldikten sonra Kudüs’ü fethedip orayı başşehir haline getirir.⁵² Davud ile

---

48 Bkz. Baki Adam, “Yahudilik”, **Yaşayan Dünya Dinleri**, (Ed.) Şinasi Gündüz, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007, s. 212.

49 Bkz. Sayılar 13-14. Baplar.

50 Bkz. Abdurrahman Küçük vd., a.g.e. s. 291.

51 Gen. Bil. İçin Bkz. **Hakimler Kitabı**.

52 Ninian Smart, **The World’s Religions**, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, s. 205-206.

başlayan Yahudilerin parlak krallık dönemi, oğlu Süleyman ile devam eder. Süleyman Dönemi'nde pahalı ve zevkli yedi yıllık bir çalışmadan sonra Kudüs'te Sion tepesine muhteşem bir mabet inşa edilerek içinde kutsal emanetlerin bulunduğu Ahit Sandığı buraya nakledilir.⁵³

Kudüs'ün başşehir yapılması ve Mabet'in inşası Yahudi hayatında çok önemli bir yer işgal etmektedir. Filistin topraklarının ve özelden de Kudüs'ün Yahudilik açısından öneminde mabet en önde gelen sembollerden birisini teşkil etmektedir. 4000 yıllık Yahudi tarihinde belli dönemlerde farklı ibadet yerleriyle karşılaşmakta,⁵⁴ kutsal metinlerde bu mekânlar mezbah olarak kurban ibadeti ile birlikte anılmaktadır.⁵⁵ Hz. Musa'nın da Sina dağına çıktuktan sonra mezbah yaptığı, burada İsrail'in on iki boyuna göre on iki sütun kurduğu zikredilmektedir.⁵⁶ Bu mezbahlarda kurban ile birlikte toplu olarak Tanrı'ya duaların yapıldığı da anlaşılmaktadır. Musa Dönemi'nde mabet olgusu, toplanma çadırı ile ifadesini bulmaktadır. Musa'nın, İsrailoğullarını Mısır esaretinden kurtardıktan sonra Tanrının emri ile çölde bir çadır kurduğu,⁵⁷ bu çadır için Tanrı'nın Musa'ya "*Aralarında yaşamam için bana kutsal bir yer yapınlar. Konutu ve eşyalarını sana göstereceğim örneğe tıpatıp uygun yapın.*" emrini verdiği,⁵⁸ bu emir üzerine şekli ve ölçüleri yine Tanrı tarafından belirlenen, taşınabilir olması için parçalanıp bir araya getirilebilen özellikte yapıldığı aktarılmaktadır.⁵⁹ Çadır'ın Yahudilerin

53 Bkz. Ninian Smart, a.g.e. s. 205-206.

54 Ahmet Güç, "Yahudilik; Mabet ve İbadet", **TDV İslam Ansiklopedisi**, İSAM Yayınları, Cilt: 43, İstanbul, 2013, s. 207.

55 Bkz. **Yaratılış**, 4/2-5, 8/20, 12/7-8, 13/15-18, 26/23-25, 33/19-20, 35/1, 3, 7

56 Bkz. Çıkış, 24/4.

57 Bkz. Ahmet Güç, a.g.m., s. 207.

58 Çıkış, 25/8.

59 Bkz. Çıkış, 26-27. Baplar.

çöl hayatını sürdürdükleri dönemde ve Filistin'e yerleşmelerinin ilk zamanlarında ibadetlerini yaptıkları ve Tanrı'yla buluştukları mekân olduğu vurgulanmaktadır.⁶⁰ Kutsal Levhaların içine konduğu Ahit Sandığı'nın da çadırın içinde bir perde ile ayrılan ve en kutsal yer olarak isimlendirilen bölüme konduğu kaydedilmektedir.⁶¹ Toplanma çadırının Kenan topraklarına girildikten sonra da muhafaza edildiği, Hakimler Dönemi'nde Şilo'ya, Saul döneminde Nob'a, daha sonra Gibeon'a taşındığı kaynaklarda yer almaktadır.⁶²

Yahudi geleneğinde kutsallığın doruk noktaya ulaştığı mekânı temsil eden ve Hz. İbrahim'in oğlu İshak'ı Tanrı'ya kurban etmek üzere götürdüğü tepenin (Moriya Tepesi)⁶³ üzerine inşa edildiği kabul edilen mabet -Bet ha-Mikdaş (Kutsanmış Ev)-tır. İsrailoğullarını bir araya toplama fonksiyonunun ötesinde, Tanrı ile kutsal kavminin buluşma yeri, İsrail Tanrı'sının en fazla tecelli ettiği, O'na doğrudan ulaşıldığı bir mekân olarak kabul edilmiştir.⁶⁴ Rabbinik metinlerdeki rivayetlerde, Mabet'in üzerine inşa edildiği Moria Dağı'nın (Tepesi); Adem'in doğduğu ve Tanrı için bir Altar (yani Sunak) yaptığı, Habil ve Kabil'in kurbanlarını sunduğu, Nuh peygamberin Tufan'dan sonra Tanrı için Altar yaptığı, İbrahim'in İshak'ı Tanrı'ya kurban olarak takdim etmek için getirdiği yer olduğu vurgulanmıştır. Kral Davud bu yeri Yebusi Araunah'tan satın almış ve nihayetinde Süleyman Mabedi'nin en mukaddes bölümündeki

---

60 Bkz. Çıkış, 33/7-11.

61 Çıkış, 26/33-34.

62 Bkz. Ahmet Güç, a.g.m., s. 207.

63 İslami rivayetlerde Hz. İbrahim'in kurban etmek istediği oğulun İshak değil İsmail olduğu kabul edilmektedir. Bkz. Muhammed b. Ahmet El Ensari el- Kurtubi, El-Cami' li Ahkami'l-Kur'an, **Da-rü'l-Kütübi'l-İlmiyye**, Cilt:15 Beyrut, 1993, s. 67.

64 Bkz. Salime Leyla Gürkan, "Yahudilikte Mabet: Kutsalın Tezahürü", **Gezgin Dergisi**, 15 Aralık 2007, Sayı: 11:86, s. 76.

sürekli Altar'ın yeri olarak seçmiştir.⁶⁵ Mabed'in inşasına İsrailoğullarının Mısır'dan çıkışının 480. yılında ve Hz. Süleyman'ın krallığının dördüncü senesinin ikinci ayında başlanmış,⁶⁶ Mabed on birinci yılda tamamlanmıştır.⁶⁷ Tamamlandıktan sonra Kral Süleyman İsrailileri toplamış, içerisinde Musa'nın iki taş levhasından başka şey olmayan ahit sandığı ile eşyalarını ve toplanma çadırını büyük bir törenle mabedin iç kısmındaki en kutsal bölümü yerleş-tirmiştir.⁶⁸

Yoşiya'nın krallığı döneminde ise Süleyman Mabedi dışında kalan bütün mezbahlar yıkılmış, kurbanlar sadece burada takdim edilme-ye başlanmıştır.⁶⁹ Bu uygulamadan sonra zaman içerisinde burası dini ibadetin merkezi haline gelmiş, “*kurban ibadetinin ancak bu-rada takdim edilebileceği*” düşüncesi hâkim olmaya başlamıştır. Mabed, M.Ö. 586'da Babil Kralı Buhtunnasır (Nebukadnazar) tara-fından, Kudüs şehri ile birlikte tahrip edilerek yıkılmasına ve İsrailoğullarının sürgün edilmesine kadar işlevini sürdürmüştür.⁷⁰ Pers Kralı Hüsrev'in (Koreş-Cyrus) Yahudilerin Kudüs'e dönmelerine müsaade etmesi üzerine, yazıcı Ezra'nın etrafında birleşmiş olan Yahudiler, M.Ö. 538'de Kudüs'e tekrar dönmüş, şehri ve yıkılan mabedi yeniden onarmışlardır. Böylece İkinci Mabed Dönemi baş-lamıştır.⁷¹

65 Bkz. Judah David Einstein, “Temple in Rabbinic Literature”, **The Jewish Encyclopedia**, Funk & Wagnals Company, Cilt:12 New York and London, 1905, s. 92-94.

66 Bkz. 1. **Krallar**, 6/1.

67 Bkz. 1. **Tarihler** 6/37-38.

68 Bkz. 1. **Krallar** 8.bap.

69 Bkz. 2. **Krallar** 23. Bap.

70 Bkz. Ekrem Sarıkçıoğlu, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, İstanbul, 1983, 194; Ahmet Güç, a.g.m., s. 208.

71 Bkz. Abdurrahman Küçük vd., a.g.e., s. 291 ; Baki Adam, a.g.e, s. 214.

Mabed, Makkabiler veya Hasmoniler olarak anılan ve M.Ö. 37 yılında Romalıların yardımıyla idareye gelen Herodes tarafından yeniden elden geçirilerek onarılmıştır.⁷² Son olarak Titus'un 70 yılında şehri yıkması ile mabet ve hemen hemen bütün şehir yakılmıştır. İmparator Hadrianus Dönemi'nde, Kudüs'ün putperest bir Roma şehri yapılması fikrine karşı Yahudiler ayaklanma başlatmışlar ancak bu ayaklanma sert bir şekilde bastırılmıştır. Sonrasında Yahudilere Kudüs'e girişi yasağı konulmuş, şehrin adı Colonia Aelia Capitalina olarak değiştirilmiş, tam olarak yıkılan mabedin yerine de Hadrianus tarafından Jüpiter'e ithaf edilen bir tapınak yaptırılmıştır.⁷³

Yahudiler açısından, başta kurban olmak üzere bazı ibadetlerin yapılabildiği yer sadece mabettir. Mabed'in yıkılmasıyla Yahudiler kanlı kurban ibadetini terk etmişlerdir. Mabed'in yeniden yapılması, Yahudilerin eski ihtişamlı günlerine kavuşmaları olarak kabul edilmiştir. Mabed'in inşası da beklenen Mesih'in gelişi ile irtibatlandırılmıştır. Yahudi inancına göre; zamanın sonunda Mesih gelecek ve Mabed'i yeniden inşa edecek, İsrail Devleti'ni Davud ve Süleyman dönemindeki ihtişamıyla yeniden kuracak, sürgünde yaşayan Yahudileri kutsal topraklara geri toplayacaktır.⁷⁴ Barış ve mutluluk dönemine karşılık gelen Mesihî dönemde, sürgündeki İsrail'in vaat edilmiş kutsal topraklarda bir araya toplanacağı ve dünya üzerindeki milletlere hükmedeceği, milletlerin toplu olarak tek tanrı inancına gireceği, Kudüs'ün, Mabed'in ve Mabed ibadetinin yeniden tesis edileceği, Tevrat'ın -veya yeni bir şeriatın- tam olarak uygulamaya konulacağına inanılmıştır.⁷⁵ Mesihî dönemle ilgi-

---

72 Bkz. Ekrem Sarıkçıoğlu, a.g.e. s. 193.

73 Bkz. Ömer Faruk Harman, "Kudüs", **DİA İslam Ansiklopedisi**, İSAM Yayınları, Cilt: 24 Ankara, 2002, s. 325.

74 Bkz. Fuat Aydın, **Genel Hatları ile Yahudilik**, İstanbul, 2004, s. 13.

75 Bkz. Saime Leyla Gürkan, **Yahudilik**, İSAM Yayınları, İstanbul, 2008, s. 154-155.

li olarak Yahudi kutsal metinlerinde birçok ibare bulunmaktadır.⁷⁶ Mesih'in bu işlevi Yahudiliğin inanç sistemini oluşturan Musa b. Meymun'un (Maymonides) tarafından “*Gelecekte, Mesih kral zühür edecek Davud hanedanlığını yenileyerek ilk egemenliğine kavuşturacaktır. O, Mabed’i inşa edecek ve dağılmış olan İsrailoğullarını bir araya getirecektir...*” şeklinde dile getirilmiştir.⁷⁷

Mesihî beklentiler kutsal topraklara geri dönüş duygusunu hep canlı tutmuş, Theodor Herzl tarafından 1895 yılında toplanan I. Siyonist Kongresi sonrasında başlayan aktiviteler Yahudilerin kutsal topraklarda İsrail Devleti kurmak için Filistin’e dönüş eylemlerini hızlandırmıştır. Herzl, atmış olduğu bu adımla Siyonizm’i ve kutsal topraklara dönüşü Yahudiler arasında vazgeçilmez bir ideal haline getirmiştir. Osmanlı Devleti’nin yıkılması ve bölgenin İngilizlerin hâkimiyetine girmesi sonrasında Filistin’e yerleşimler hızlanmış, bölgede başlayan Yahudi terör eylemleri neticesinde bu ideal 1948 yılında Birleşmiş Milletler eliyle gerçekleştirilmiş, Filistin topraklarında İsrail Devleti kurulmuştur.⁷⁸ 1967 yılında cereyan eden Arap-İsrail Savaşları sonrasında Kudüs İsrail tarafından işgal edilmiş, hususi yerleşimler ve aşırı güç kullanma aracılığıyla şehri Yahudileştirme çalışmalarına hız verilmiştir. Yapılan bu çalışmalarla Kudüs’ün Arap-İslam karakterini zayıflatan İsrail, 21 Ağustos 1980’de, doğusu ve batısıyla birleşik Kudüs’ün İsrail’in ebedi başşehri olduğunu ilan etmiştir.⁷⁹

76 Bkz. İşaya, 11/1-16; **Yeremya**, 22/22, 23/5-6; **Daniel**, 7/13-14, 9/25; **Zekeriya**, 9/9-10.

77 Ramazan Adıbelli, “İsa’nın “Maşiah”a Dönüşümü: Mesihî Yahudilikte Mesihlik Fenomeni”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, 2016, Cilt:5/2, s. 246.

78 Bkz. M. Lutfullah Karaman, a.g.m., s. 93-95.

79 Bkz. Kamil Cemil el Aseli, “Kudüs-Osmanlı Dönemi ve Sonrası”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, İSAM Yayınları, Cilt: 26, Ankara, 2002, s. 338.

Siyonizm ve İsrail'in seküler bir devlet olarak kuruluşu, hem Ortodoks hem de Reformist Yahudilerden tepki görmüştür. Reformcular, yaşadıkları toplumla uyum içinde olma hedeflerinin baltalanmaması düşüncesiyle anti-siyonist olmuşlardır. Katı Ortodokslar, bütün dindar Yahudilerin görevini Sion'a dönmek için dua etmek olarak görmüşlerdir. Bu dönüşün Tanrı'nın göndereceği yüzyıllardır beklenen Mesih'in gelişi ve onun başlatacağı Mesihî dönemle gerçekleşeceğini, sürgündeki Yahudilerin kutsal topraklara döneceğini kabul etmişlerdir. Neo-Ortodoks Samson Raphael Hirsh (1808-88), Tanrı'nın vadettiği zamanda gerçekleşecek olan ilahi kurtuluşu hızlandırmanın yasak olduğunu ileri sürmüştür. Bu bakış açısından Siyonizm, Tanrı'nın iradesine karşı şeytani bir komplolar ve geçmiş tarihte yaşanan sahte Mesihlerle ilgili bir başka hikâye olarak görüldüğünden İsrail Devleti'ne karşı çıkmışlardır.⁸⁰

Kurban ibadeti Mabed ile iç içe anılan bir ibadet olduğundan, bu ibadetin hayata geçmesi için Mabed'in yeniden inşa edilmesi gerektiğine inanılmıştır. Günümüzde Hz. İsa'nın yeniden gelişi ve tanrısal krallığın kurulması ile ilgili kehanetleri ileri süren Evanjelistler de mabedin yeniden inşasının gerçekleşeceğine, Yahudilerin kurban ayinlerine başlayacaklarına, bunun için Mescid-i Aksâ'nın bulunduğu tepedeki mescitlerin yıkılacağına ve buraya Süleyman Mabedi'nin yapılacağına olan inançlarını sıklıkla dile getirmişlerdir. Tüm bunları Kitab-ı Mukaddes'in haber verdiğini belirtmişlerdir. Milenyum Çağı'nda gerçekleşecek olan bu beklentinin hayata geçmesi için, bugün İsrail'de yaşanan İslam ve Müslümanlara karşı her türlü eylemi desteklemişler, Kudüs'ün Müslümanlardan arındırılması için yapılan aktivitelere maddi ve manevi katkıda bulunmuşlardır.⁸¹

---

80 Bkz. Fuat Aydın, a.g.e., s. 87.

81 Bkz. Grace Hallsell, **Tanrıyı Kıyamete Zorlamak** (Çev.) Mustafa Acar-Hüsni Özmen, İstanbul: Kim Yayınları, 2003, s. 79-82.

Kudüs, Mabed'in Titus tarafından yıkılmasından sonra da Yahudiler için dinî merkez ve kible olma özelliğini sürdürmüş, dua ve ibadet esnasında bu şehre yönelinmiştir. İkinci sürgün sonrasında inşa edilen sinagoglar ve rulo halinde el yazması Tora tomarlarının saklandığı “*Aron Ha-Kodeş*” adındaki bölümleri de Kudüs yönelimli yapılmıştır. Yahudilikte hem evlerde hem de sinagoglarda, ibadet esnasında Kudüs'e dönülerek bu uygulama ile Kudüs olgusu her daim canlı tutulmuştur. Kudüs'ten uzak kalan Yahudiler; “*Ey Yeruşalayim, seni unutursam sağ elim kurusun. Seni anmaz, Yeruşalayim'i en büyük sevincimden üstün tutmazsam, Dilim damağıma yapışsın!*” ifadeleri ile Yahudi dini yaşamını sarmalayan ve adeta Yahudilerin imanlarının odağında yer alan Kudüs ideali, onların belleğinde “*unutulmaması gereken*” bir olgu olarak var olmuştur.⁸²

Sürgün yıllarından itibaren dünyanın hemen hemen her yerine dağılan Yahudiler için Mabed'den geriye kalan Batı Duvarı (Ağlama Duvarı), yüzyıllar boyu millî ve dinî duyguları ayakta tutan bir unsur olmuştur. Mabed'in yeniden hayata geçirilmesi ve kanlı kurbanın başlatılması olgusu da bu şuurun devamına önemli katkıda bulunmuştur.⁸³ Yahudiler, her cuma akşamı, Şabat (sebt) başlangıcı buraya gelmekte, bu duvara yaklaşarak ahitlerini tazelemekte, dualarını okumakta ve onları taşların çatlaklarına yerleştirmektedirler. Burada yapılan taleplerin Tanrı tarafından duyulacağına inanmaktadırlar. Kudüs ve Mabed algısı, tarih boyunca onları bir arada tutan, geleneklerinin devamını ve kültürel özelliklerinin nesilden nesile aktarılmasını sağlayan unsurların başında gelmiştir. Bütün dönemlerde, Yahudiler arasında Kudüs tekrar kurulduğunda ve ölümler dirildiğinde Bet-Amikdaş'a (Mabed'e) yakın olmanın bir ayrıcalık sağlayacağı görüşü hakim olduğundan, öldükten sonra Zeytin Tepe-

82 Bkz. Şevket Özcan, “Yahudi Dualarında Kudüs”, **Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 18/35, 2019, s. 30-31.

83 Hikmet Tanyu, “Yahudiler”, **MEB İslam Ansiklopedisi**, İstanbul: MEB Yayınları, Cilt: 13, 1978, s. 340.

si'ne gömülmeyi tercih etmişler, bu sebeple bazı yaşlı Yahudiler öldükten sonra buraya gömülmek için uzak ülkelerden gelmişlerdir.⁸⁴

2. HİRİSTİYANLIK AÇISINDAN FİLİSTİN'İN ÖNEMİ

Hız. İsa, İsrailoğullarına gönderilmiş bir peygamber olarak bütün tebliğ hayatını Filistin bölgesinde geçirmiştir. Bununla birlikte, Hıristiyanlıkta önemli isimler arasında yer alan, Vaftizci Yahya olarak bilinen Hız. Yahya ve babası Hız. Zekeriya da aynı topluma peygamberlik yapmışlardır. Luka İncili Hız. Zekeriya'nın ileri yaşlarda çocuk sahibi olması, kendisine gönderilen meleğin Hız. Yahya'yı müjdelemesi ile başlamakta, Hız. Yahya ve Hız. İsa arasında var olan yakınlığı bildirmektedir.⁸⁵ Hıristiyan kültüründe insanoğlunun Hız. Âdem'le başlamış olan günahlarına son vermek için gelerek, insanlar arasında yaşayan, çarımha gerilerek göğe yükselen ve zamanı geldiğinde de insanlığı kurtarmak amacıyla geri dönecek olan⁸⁶ Tanrı Oğlu⁸⁷ İsa Mesih, Yahudi kültürel ortamında ortaya çıkmış, Yahudilere dini tebliğlerde bulunmuş ve kendi ifadesi ile İsrailoğullarının kaybolmuş koyunlarını toplamak için gönderilmiştir.⁸⁸

---

84 Bkz. Yusuf Besalel, a.g.e., s. 781.

85 Bkz. **Luka** 1. Bap

86 Bkz. Demetrious J Constantelos, **Understanding The Greek Orthodox Church**, Massachusetts, 1998, s. 64.

87 Bkz. İsa Mesih, insan oğlunun Hız. Adem'den başlamış olan günahlarına son vermek için gelmiş, insanlar arasında yaşamış, çarımha gerilmiş ve göğe yükselmiştir. O, zamanı geldiğinde de insanlığı kurtarmak amacıyla geri gelecektir. Yuhanna İncilinde Tanrının Hız. Adem ve Havva'nın cennette kendilerine yasaklanan meyveyi yemesi sebebiyle insanlığı içinde bulunduğu "Asli Günah"tan onları kurtarmak için Tanrı Kelamının oğul olarak cesetlendiği, Bakire Meryem'in hamileliği sonrasında da dünyaya geldiği anlatılmaktadır. Bkz. **Yuhanna** 1. Bap.

88 **Matta**, 15/24.

O, öğrencilerine mesajının İsrailoğulları arasında yayılmasını; “İsa on ikileri şu buyrukla halkın arasına gönderdi: ‘Diğer uluslara ait yerlere gitmeyin. Samiriye’lilere ait kentlerin de hiçbirine uğramayın. Bunun yerine, İsrail Halkının kaybolmuş koyunlarına gidin.’”⁸⁹ cümleleri ile emretmiştir.

Bu tebliğ faaliyetlerinin yürütüldüğü Filistin, her yöresi ile Hıristiyanlar açısından Tanrı’nın oğlunun ve onun resulleri/elçileri olarak kabul edilen havarilerinin bir zamanlar yaşadığı, ayak izlerinin ve hatıralarının bulunduğu bölgedir. Bunların dışında Yahudi inancısında önem ve değer verilen isimlerle mekânlar, aynı kültürel kaynaktan beslenmeleri sebebiyle Hıristiyanlıkça da kutsiyet atfedilen yerlerdir. Ancak bu mekânlara ilişkin kutsallık algıları ve değerlendirmelerinin daha çok Hz. İsa ve havarileri çerçevesinde şekillendiği görülür. Tanrı’nın Oğlu olarak yeryüzüne inen, ete kemiğe bürünen İsa Mesih’in hayatını geçirdiği, yaşadığı, tebliğ faaliyetlerini sürdürdüğü, Hıristiyan teolojisine göre çarmıha gerildiği, gömüldüğü ve tekrar dirildiği yerler olan Kudüs’teki bazı mekânlar, Hıristiyanların kutsal ziyaret/hac merkezleri olarak kabul edilir. Onun, özellikle hayatının son dönemlerindeki, tebliğ faaliyetlerini Kudüs’le irtibatlı olarak sürdürdüğü kutsal metinlerde anlatılır. Kudüs sadece Hz. İsa sebebiyle değil, onun hayatında önemli yeri olan şahıslar ve azizlerin mezarlarının orada olmasıyla da Hıristiyanlar tarafından kutsiyet verilerek ziyaret edilen mekânlardan sayılır. Katolikler dışında kalan Hıristiyanların neredeyse hemen hemen hepsi, inançlarında bakire olarak Mesih’i dünyaya getiren ve ‘Teo-tokos/Tanrı doğuran’ olarak isimlendirilen Hz. Meryem’in mezarının orada olduğuna inanır.⁹⁰

---

89 **Matta**, 10/5-7.

90 Arzu Cebe, “Semavi Dinlerin Oluşturduğu Kültürlerde Kudüs Ve Kutsallık Kavramı”, **Türk Ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 4, Sayı: 13, Eylül 2017, s. 378.

Hız. Meryem'in vefatına kadar ona dair olayların anlatıldığı "Hız. Meryem'in Bu Dünyadan Geçışı" anlamındaki "Transitus Mariae" isimli eserde, çarmıh hadisesinin gerçekleştiği Golgota Tepesi'nde üzüntü içerisinde duasını ederek 90 yaşlarında ruhunu teslim ettiği ifade edilmektedir. Cenaze töreninin ardından havariler tarafından, günümüzde Harem-i Şerif ile Zeytin Dağı arasında kalan, Kidron Vadisi olarak da bilinen Josaphat (Yehoşafat) Vadisi'nde mezara konulduğu anlatılır. Bu mezarın da rivayetlere göre 60 basamakla inilen Assomption Kilisesi'nde olduğu kabul edilir. Hıristiyanlık tarihinin önemli şahsiyetleri olarak kabul edilen Hız. İsa'nın kardeşi Yakup, Hız. Meryem'in annesi Hanne (Anne/Anna) ile babası İmran (Yoa-kim/Joachim), Hız. Yahya'nın babası Hız. Zekeriya ve Hız. Meryem'in nişanlısı kabul edilen Aziz Yusuf'un mezarlarının da aynı vadi-de olduğu kabul edilir. İncil yazarlarından biri olarak kabul edilen Havar-i Yuhanna'nın da burada öldüğü ve gömüldüğü rivayet edilir.⁹¹ Hıristiyanlığın temel inançları ve Yahudi olmayanların dinî yükümlülüklerinin neler olacağıın tartışılıp karara bağlandığı, Hıristiyan Konsiller tarihinde ilk konsil olarak kabul edilen Havariler Konsili'nin gerçekleştirdiği yer olması da Kudüs'e ayrı bir önem katar.⁹²

İncillere göre Hız. İsa, Kudüs'ün güneyinde bir yer olan Beytlehem'de dünyaya gelmiştir. Annesi Meryem ve nişanlısı Yusuf Celi-le'nin bir kasabası olan Nasıra'da yaşıyorken, bir melek Meryem'e gelerek bir çocuk doğuracağını, adını İsa koyacağını, Davud'un tahtının ona verileceğini ve doğumun Kutsal Ruh'un sayesinde olacağını bildirmiş⁹³ ve doğum, meleğin bildirdiği gibi mucizevi bir şekilde Beytlehem'de gerçekleşmiştir.⁹⁴ Beytlehem'de dünyaya

---

91 Bkz. <http://www.lacivertdergi.com/dosya/2017/06/14/hiristiyanlarin-vazgecilmez-sehri-kudus>, (Erişim Tarihi: 24.08.2019).

92 Bkz. **Resullerin İşleri**, 15. Bap.

93 Bkz. **Matta**, 1/8-24.

94 Bkz. **Matta**,2/1-10; **Luka** 2/4-10.

gelmiş olan Hz. İsa, Nazaret'te (Nasıra) büyümüş, Filistin'in farklı bölgelerinde dolaşmış, Celile'den geldiği Şeria Irmağı'nda Hz. Yahya tarafından vaftiz edilmiş, bu esnada Kutsal Ruh ile dolmuştur.⁹⁵ Vaftiz olduktan sonra çöle çekilerek kırk gün boyunca yalnız kalıp uzlet hayatı yaşamış, bu süre içerisinde şeytan tarafından sınanarak günah işlemeye ve kendine ibadete çağırılmış, ancak ona kanmamıştır. Celile bölgesinin her tarafını dolaşmış, tebliğ faaliyetlerini yürütmüş ve halk arasında rastlanan her hastalığı, her illeti iyileştirmiştir.⁹⁶

Hıristiyanlar tarafından, Hz. İsa'nın Tanrı'nın Oğlu olduğuna inanılmıştır. Onun için yapılan bu isimlendirme İncillerde sık sık kullanılmıştır.⁹⁷ Bu unvanla, Tanrı'nın İsa ile benzeri olmayan içten bir ilişki kurduğu, ezeli ve yaratılmamış mesajının İsa'da var olduğu olgusu belirlenmek istenilmiştir.⁹⁸ Tanrı oğlu olan Hz. İsa'nın, Danyal kitabında da yazılı ahir zamanda gökyüzünden gelecek ve Tanrısal devlete hükmetme yetkisinde bulunacak insanoğlu olduğu ifadesi de İncillerde sık olarak kullanılmıştır.⁹⁹ Hz. İsa için kullanılan sıfatlardan bir diğeri de, yetki ve otorite ile donatılan kimseyi akıllara getiren bir isimlendirme olan "*Rab*"dir. Hıristiyanlarca bu yetki ve otoritenin İsa'ya, ölümlerden dirildiği an Tanrı tarafından

95 Bkz. **Matta**, 3/13-17.

96 Bkz. **Matta**, 4/1-11, 23-25.

97 **Luka**, 1/35 de söyle ifade edilmektedir: "Melek cevap verip ona dedi; Ruhulkudüs senin üzerine gelecek, Yüce olanın kudreti üstüne gölge salacak; bunun için de doğacak olan mukaddese Allah'ın oğlu denecektir. Diğer anlatımlar için Bkz. **Matta**, XI/27, XVI/16 ; **Luka**, X/22; Markos, XIV/61.

98 Thomas Michel, **Hıristiyan Tanrı Bilimine Giriş**, İstanbul, 1992, s. 60.

99 Thomas Michel, a.g.e., s. 61; Ekrem Sarıkçıoğlu, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, Isparta, 1999, 286.

verildiğine inanılmıştır.¹⁰⁰ O, Son Akşam Yemeğinde öğrencilerinin ayaklarını yıkamış ve sofraya oturunca onlara; “*Benim size ne yaptığımı biliyor musunuz? Siz beni muallim ve Rab diye çağırıyorsunuz; iyi diyorsunuz. Zira ben oyum.*”¹⁰¹ demiştir. Hz İsa'nın adeta ikinci adı olan bir diğer sıfatı ise Mesih (Christus) oluşudur. Mesih kelimesi, Yahudi milletine vaat edilen kurtarıcıya işaret etmektedir. O, yaşadığı müddetçe Mesih unvanını hiç kullanmamış olsa da, ilk Hıristiyanlar onun yeniden dirilişinden sonra gerçekten vaat edilen ve beklenen Mesih olduğuna kanaat getirmişlerdir.¹⁰² Bu özellikleri ile o, Tanrının kelamının yerleştiği bir insan olarak, Tanrı Kelamı, yeryüzünde gerçek adaleti kuracak Tanrı Kulu, insanların kurtuluşunu getirmekle görevli Kurtarıcı, Tanrının mesajını insanlara ileten Peygamberdir.¹⁰³

Tanrı'nın Oğlu olarak yeryüzüne inen ve ete kemiğe bürünen İsa Mesih'in, hayatını geçirdiği, yaşadığı, tebliğ faaliyetlerini sürdürdüğü, Hıristiyan teolojisine göre çarmıha gerildiği, gömüldüğü ve tekrar dirildiği yerler olan Kudüs'teki bazı mekânlar, Hıristiyanların kutsal ziyaret merkezleri olarak kabul edilmiştir. Filistin topraklarının birçok yerinde onunla ilgili hatıralar, ayak bastığı mekânlar, zaman içerisinde mabetlerle süslenerek canlı tutulmaya çalışılmıştır. Üzerinde dolaştığı, zaman geçirdiği, insanlara tebliğlerde bulunduğu Zeytin Dağı,¹⁰⁴ Havarileri ile birlikte iken 12. Havari Yahuda tarafından Yahudi ileri gelenlerine ihbar edildiği ve Romalı askerler tarafından götürüldüğü Getsemani bahçesi,¹⁰⁵ yargılanıp cezalandırıldıktan sonra üzerinde çarmıha gerileceği haçı kendisine taşıttırmak suretiyle acılar içinde yürütüldüğü, bu yürü-

---

100 Thomas Michel, a.g.e., s. 61; Ekrem Sarıkçıoğlu, a.g.e., s. 287.

101 Bkz. **Yuhanna**, 13/6-13.

102 Bkz. Thomas Michel, a.g.e., s. 61-62.

103 Bkz. Thomas Michel, a.g.e. s. 62-63.

104 Bkz. **Matta**, 26/36-46; **Markos**, 14/32-42; **Luka**, 22/39.

105 **Matta**, 26/36-55; **Markos** 14:32-42; **Luka** 22:39-46.

yüş esnasında birtakım işkenceler gördüğü, bu yürüyüşte yaşanan olaylar anısına durakların oluşturulduğu ve kiliselerin inşa edildiği 14 duraktan oluşan Via Dolorosa yani Elemlı Yol yahut Çile Yolu,¹⁰⁶ çarmıha gerildiği Golgota Tepesi Hıristiyanlar için kutsiyet atfedilen hac mekânları olmuştur.

İncillere göre İsa, “*Elohi, Elohi lema Şevaktani!*” (Tanrım, Tanrım beni niçin terk ettin!) diyerek, son nefesini vermiştir.¹⁰⁷ Akşam Aramatyalı Yusuf adında birisi Pilatus’tan izin alarak İsa’yı çarmıhtan alıp yanındakilerle mezara koymuştur.¹⁰⁸ İki gün sonra, Pazar günü mezara gelen kadınlar içinin boş olduğunu görmüş, iki melek onlara İsa’nın dirildiğini bildirmiştir. Sonra İsa onlara görünerek, öğrencilerinin Celile’ye gelmeleri için haber vermelerini istemiştir. Kadınlar durumu havarilere bildirince mezara gelmişler, ancak boş olduğunu görmüşlerdir.¹⁰⁹ Daha sonra havarileri ile bir araya gelen İsa, bir müddet daha onlarla yaşamış, yemek yemiş, onları dinin yayılması ile görevlendirip yetkilendirerek göğe yükselmiş,¹¹⁰ Baba’nın sağındaki yerine oturmuştur.¹¹¹

İncillerde bahsi geçen bu yerler, Hıristiyanlar tarafından zaman içerisinde kiliselerle süslenmiş, mekânlar tarihi hatıraları yaşatılarak varlıklarını sürdürmüştür. 1924’te Getsemani Bahçesi’nde, Hz. İsa’nın yakalanmadan önce son gece hissettiği ıstırabın hatırası olarak Katolikler tarafından organize edilen ve birçok Hıristiyan ülkenin de katkıda bulunduğu Milletler Kilisesi yapılmıştır. Kilisedeki sunağın önünde yer alan kayanın, Hz. İsa’nın dua ve ibadet etmek için secde-

---

106 Bkz. Bünyamin Erol, **Kudüs ve Aksa**, Ankara: DİB Yayınları, 2018, s. 177-178.

107 **Matta**, 27/46; **Markos**, 15: 33-41.

108 **Matta**, 27/57-60.

109 Bkz. **Matta**, 28. Bap.

110 Bkz. **Markos**, 16/14-18; **Luka**, 24/36-49; **Yuhanna**, 20/19-23.

111 **Markos**, 16/19.

ye kapandığı yer olduğu rivayet edilmiştir. Bahçenin bir başka yerinde de, Hz. İsa'nın yakalanmadan önce şehri ve Süleyman Mabedi'ni seyrederek ağlamasının anısına Gözyaşı Kilisesi yapılmıştır.¹¹² Bu bahçede yaşı takriben iki bin yıllık olan sekiz yaşlı zeytin ağacı halen özenle korunmakta, Kıyamet Günü veya Yeniden Uyanış Günü ölüleri uyandırmak için boru sesinin (koç, keçi, antilop veya diğer temiz hayvanların boynuzundan yapılmış üflemlerli müzik aleti) tam da bu bahçeden geleceğine inanılmaktadır.¹¹³

Hz. İsa'nın yargılanıp cezalandırıldığı, daha sonra üzerinde çarmıha gerileceği haç kendisine taşıttırılmak suretiyle acılar içinde yürütüldüğü ve bu sırada birtakım olayların yaşandığı Golgota Tepesi'ndeki Kutsal Kabir Kilisesi'ne, Via Dolorosa (Elemli Yol) yoluyla ulaşılmaktadır. Bu yol üzerine her biri çarmıh öncesi yaşanan bir olayı hatırlatan 14 durak yerleştirilmiştir. Duraklar üzerinde bu hatıralar adına yapılan kiliseler ve Golgota Tepesi'nde de Kutsal Kabir Kilisesi yer almıştır. Bu yol üzerinde, Kutsal Kabir Kilisesi'nin de içinde bulunduğu 13. Durakta, Hz. İsa'nın can verdikten sonra çarmıhtan indirilip gömülmeden önce üzerine yatırıldığı ve yıkıldığı, bu sebeple de hep ıslak tutulan taş, Hıristiyan hacılar tarafından ellenip öpülmekte, üzerine kapanıp ağlanmaktadır.¹¹⁴

Kutsal Kabir Kilisesi, Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi, gömülmesi ve yeniden dirilmesi gibi Hıristiyan inancının kurucu vakalarını somutlaştırması ve bu vakaların gerçekleştiği mevkide inşa edilmiş olması sebebiyle Hıristiyanlar için adeta evrenin merkezi konumdadır. Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği Golgota Tepesi'ne Romalılar tarafından yapılan Afrodit Tapınağı, Hıristiyanlığın resmen kabul

---

112 <http://www.lacivertdergi.com/dosya/2017/06/14/hiristiyanmarin-vazgecilmez-sehri-kudus>, (Erişim Tarihi: 24.08.2019).

113 Arzu Cebe, a.g.m., s. 378.

114 Bkz. <http://gezginuyuzlersitesi.com/gidilen/hz-isanin-cile-yolu-kudus-2-emel-firatli/>, (Erişim Tarihi: 24.08.1996).

edilmesi sonrasında Kostantin tarafından yıktırılmış, buraya annesi Helena tarafından Diriliş Bazilikası yaptırılmıştır. Bütün Hıristiyan mezhepleri içinde yeri bulunan kilisenin anahtarı ise iki Müslüman ailenin elinde bulunmaktadır.¹¹⁵ Hz. İsa'nın doğduğu yer olarak kabul edilen ve Hıristiyanların önemli ziyaret mekânlarından biri olan Beytlehem'deki "İsa'nın Doğum Günü Kilisesi" yahut "*Meryem Kilisesi*", oraya Meryem'le oğlunun sığındığına ve Meryem'in memmesinden yere süt damladığına inanılan, bu yüzden "*Süt Mağarası*" diye adlandırılan ve hastaların şifa aradıkları mağara üzerine, yine Helena tarafından yaptırılmıştır. Kudüs Haçlıların elinde iken Kudüs Kralları burada taç giymişlerdir.¹¹⁶

Hıristiyan hacıların 4. yüzyılda başlayıp günümüze kadar süren, kutsal topraklara, özellikle de Kudüs'e akını; İncil anlatılarıyla ilişkilendirilen belli başlı yerleri kendi gözleriyle görmek, burada yaşananları hissederek içselleştirmek arzuları buraya önemli bir kutsiyet atfetmiştir.¹¹⁷ Dünya Tarihi'nin en kanlı seferlerinden ve Avrupa Tarihi'nde de kanlı bir leke olan Haçlı Seferleri'nin başlamasının sebeplerinden birisini de bu kutsiyet oluşturmuştur. Kudüs ziyaretinde bulunan Keşiş Pierre-Pierre l'Hermite/Piyer Lermite, hac ziyareti esnasında Müslümanlar tarafından kötü muameleye tabi tutulduğunu ileri sürmüştür. Tanrı'nın kendisiyle görüşüp İsa'nın mezarının günahkârlardan temizlenip kurtulması için tüm Katolik dünyasının İslâm'a karşı savaşması gerektiği hususunda tebliğ vermiş olduğu yönündeki görüşlerini yaymış, Papa II. Urban'dan bu Tanrısal görevin yerine

115 Bkz. Bünyamin Erol, Kudüs ve Aksa, a.g.e. s. 171-175; Yasemin Avcı-Ömür Yazıcı Özdemir, **Kudüs Kamame Kilisesi: Hıristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi**, CTAD, Yıl: 15, Sayı: 29, 2019, s. 35-58.

116 Abdurrahman Küçük, "Beytülahm", **TDV İslam Ansiklopedisi**, İSAM Yayınları, Cilt: 6, İstanbul, 1992, s. 87.

117 Bkz. Shimon Gibson, İsa'nın Son Günleri, (Çev.) Işıl Özbek, İzmir: Şenocak Yayınları, 2009, s. 10.

getirilmesi hususunda kendisine dua etmesi ve yardımlarda bulunması için yalvarmıştır. Papa ona bu İlahî görevin gerçekleştirilebilmesi için istediği yerde dolaşarak halka gerekli telkinlerde bulunması iznini vermiş, neticede Piyer'in ateşli konuşmalarının etkisi ile çoğalış güçlenen bir halk hareketi ortaya çıkmıştır.¹¹⁸

27 Kasım 1095 tarihinde Papa II. Urban'ın, Batı'nın savaşçılarını Hz. İsa'nın göğe yükselmeden önceki mezarı üzerine yapılan kilise yoluna koyulmaya, onu lanetli ırkın elinden kurtarmaya ve orayı Hıristiyanlar için fethetmeye çağırması üzerine Haçlı Seferleri başlamıştır.¹¹⁹ “Hz. İsa'nın doğduğu, onun, annesi Hz. Meryem'in ve havarilerinin dolaştığı yerler, onlardan arta kalan tüm kutsal kâlintılar esaret altında” söylemi, halkı harekete geçirmeye yetmiştir. Bütün bu zikredilen kavramlara son olarak ilâve edilen “*Kutsal Savaş*” tabiri ile artık herkesi kapsayacak bir harekât hayata geçirilebilir hale gelmiştir.¹²⁰ Büyük çatışma ve katliamlarla ilerleyen bir sürü halindeki Haçlı ordusu, 15 Temmuz 1099'da Kudüs'ü almış ve içeride canlı namına bebek, kadın, hayvan demeden hepsini katletmişlerdir.¹²¹ Kudüs ve Filistin toprakları Selahattin Eyyubi tarafından geri alınıncaya kadar 88 yıl Haçlıların hâkimiyetinde kalmıştır.

Filistin topraklarını Hıristiyanlık açısından öne çıkaran en önemli şehir olan Kudüs, Vahiy Kitabı'nda eskatolojik¹²² bir anlatımla

---

118 H.A. Nomiku, **Haçlı Seferleri**, (Çev.) Kriton Dinçmen, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997, s. 22-23.

119 Roger Garaudy, İlahi Mesajlar Toprağı Filistin, (Çev.) Cemal Aydın, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2011, s. 151.

120 Mehmet Şimşir, “Ortaçağlarda Düzenlenen Haçlı Seferlerinin Gerçek Nedenleri Üzerine Bir Çalışma” **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 45, 2018, s. 104.

121 H.A. Nomiku, a.g.e, s. 33-34.

122 Eskatoloji (Yunanca “son” sözcüğünden) teoloji (dinbilim) ve felsefenin bir bölümüdür. Tarihin son olaylarıyla veya insanlığın nihai kaderi ile ilgili teolojinin bir parçasıdır. Bu kavram genellikle

tasvir edilmekte, gökten yeni haliyle süslü bir gelin gibi Tanrının yanından indiği ifade edilmekte, Tanrının insanların arasında bulunacağı, gözlerindeki yaşları sileceği, ölümün, yasın, ağlayış ve ıstırapın olmayacağı, İsa'nın geleceği vurgulanmaktadır. İnci, yakut gibi değerli taşlardan yapılmış surlarla çevrili bu Göksel Kudüs, salt iyilik kültürü, aklın kavrayamayacağı kadar estetik mimarilerle dolu bir yer ve göksel bir devlet olarak imgenlenmekte, Tapınak ve Ahit Sandığı'nın Mesih'in bedeni olduğu yeryüzü cenneti olarak anlatılmakta, bu dönemde İsa'nın geri geleceği vurgulanmaktadır.¹²³ Kitab-ı Mukaddes'teki eskatolojik anlatımlara göre, Hz. İsa'nın yeniden dünyaya gelişinde Yahudilere önemli bir rol düşmektedir. Bu anlatımlardan hareketle, Evanjelistler olarak da anılan Fundamentalist Hıristiyanlar, Yahudi halkının dünyanın sonu yaklaştığında kutsal topraklara döneceklerine, Megiddo ovalarında gerçekleşecek Armagedon çatışmasında şer güçlerine karşı anahtar rol oynayacaklarına ve kötülüğe karşı yapılacak olan bu savaşın sonrasında da İsa'nın yeniden dirileceğini ileri¹²⁴ sürmektedirler. 1948 yılında İsrail Devleti'nin fiili olarak kurulması, bu grubun önemli isimlerinden olan vaiz Jerry Falwell tarafından İsa Mesih'in yakında dönüşünü gösteren en büyük işaret olarak kabul edilmiş, Ben-Gurion'un İsrail Devleti'nin doğuşunu ilan ettiği 14 Mayıs 1948 tarihi, İsa

---

“dünyanın sonu” ya da “bitiş zamanı” olarak anılır. Oxford İngilizce Sözlüğünde, eskiyatolojiyi “ölüm, yargı ve ruhun ve insanın nihai kaderi ile ilgili ilahiyatın bir parçası” olarak tanımlanmaktadır.

123 Bkz. **Vahiy** 21-22. Baplar

124 Filiz Çoban Oran, “Amerikan Kimliği ve Dış Politikasında Evanjelizmin İzleri: Sosyal-İnşacı Perspektiften ABD-İsrail İlişkileri”, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt: 6, Say: 3, s. 2017.

Mesih'in göğe yükselmesinden bu yana tarihe geçen en önemli gün sayılmıştır.¹²⁵

Kutsal kitaptan alıntılanan bu eskalatojik anlatımlar sonrasında “*Dispensasyonalizm*” olarak isimlendirilen bir inanç sistemi ortaya çıkmıştır. Bu inanç sistemine göre, Hz. İsa'nın ikinci gelişinin alametlerinin Kutsal Kitap'ta açık bir şekilde yer aldığı ve bu alametlerin günümüzde meydana gelen uluslararası olaylarla özdeşleştirilebileceğine inanılmıştır. 200 yıldan daha az bir geçmişi olan bu inanç sistemi, etki alanını hızla artırarak taraftarlarını gittikçe çoğaltmış ve Hz. İsa'nın ikinci olarak yeryüzüne gelmesi için yedi evrenin yaşanması gerektiği inancı oluşmuştur. Söz konusu evrelerden ilki olan “*yeryüzüne dağılmış olan Yahudilerin bu ülkelerden sürülüp tekrar Filistin'e dönmeleri*” ve ikincisi olan “*Filistin topraklarında kurulması gereken İsrail devletinin kurulması*”, Kutsal Kitap'ın konuyla ilgili kehanetlerinin doğru olduğu kanaatini desteklemiştir. Söz konusu inanca mensup olan Hristiyanlar, Tanrının onlardan dünyanın sonunu getirecek nükleer bir savaşı başlatmalarını istediğine, Hz. İsa'nın yeryüzüne ikinci kez inebilmesi için buna ihtiyaç olduğuna kendilerini inandırmışlardır. Armagedon denilen bu son büyük savaştan önce bölge civarında Ye'cüc ve Me'cüc ile yapılacak olanın da dâhil olduğu birtakım savaşların gerçekleşeceğini, son savaşın ise Tel Aviv'in 55 mil kuzeyinde yer alan “*Megiddo Dağı*”nın eteğinde yer alacağını ileri sürmüşlerdir. Dispensasyonalist inanca bağlı bu fundamentalistler, Armagedon Savaşı'nı başlatmaları için Yahudileri hem siyasi, hem de mali olarak desteklemişler, Filistin topraklarında beraber yaşadıkları komşularına saldırıp savaş çıkaran ve sürekli olarak barış çabalarını baltalayan, uluslararası hukuku çiğneyen Yahudileri hiçbir zaman eleştirmemişler, her

---

125 Karen Armstrong, **Tanrı Adına Savaş Yahudilik Hristiyanlık ve İslam'da Köktendincilik**, (Çev.) Murat Erdem, İstanbul: Alfa Yayınları, 2017, s. 152.

zaman yanlarında yer almışlardır. Söz konusu büyük savaşın çıkması için Yahudilerin, Müslümanlar tarafından kutsal kabul edilen Kubbetü's-Sahra ve Mescid-i Aksâ camilerini yıkıp yerine kendi mabetlerini yapmaları gerektiğini savunmuşlar, bu amaca yönelik olarak zaman zaman saldırı girişiminde bulunmuşlardır. Mescitlerin yıkılmasının bütün İslam dünyasını çığırından çıkararak Armagedon'u başlatacağını ileri sürmüşlerdir. Yahudileri sevmeyen ve onları Tanrılarının çarmıha gerilmesinin müsebbibi olarak gören bu Hıristiyanlar, içinde oldukları beklentilerin hayata geçirilmesi ve Hz. İsa'nın gelişinde anahtar rolü oynamak için günümüzde de Yahudiler ve İsrail ile işbirliğini kesmemişler, onlara her türlü desteği vermişlerdir.¹²⁶ Bugün Ortadoğu coğrafyasında cereyan eden bütün olayların geri planında da bu beklenti yatmaktadır.

Hıristiyanlar için yaklaşık iki bin yıl sonrasında bile Kudüs, her yanında bütün ağırlığıyla İsa'nın varlığını taşımaktadır. Bu varlık, Getsemani Bahçesi'yle Zeytin Dağı'nda, Elemlî Yol boyunca uzanan Hac duraklarında ya da Kutsal Kabir Kilisesi içinde bulunan çeşitli şapellerde hissedilmektedir. Dominiken, Fransisken, Rum Ortodoks, Ermeni ve Habeş gibi farklı mezheplerden Hıristiyan rahipleri veya keşişleri kentin sokaklarında dolaşmakta, tepeden tırnağa ikonalar, Doğu Kilisesi ve Calvary Kayası'nın zeytin ağacından yapılmış oymaları, haçlar, tütsü ve mum dolu koca sepetler, hediyelik eşya satan dükkânlar ve kutsal mekânlara ait kartpostallar gibi çeşitli hatıra eşyalarıyla inananları burası ile bütünleştirmektedir. Paskalya Haftası boyunca, sırtlarında özgün boyutlarında haçlar taşıyan inanmış Hıristiyanlar, gruplar halinde, gözlerinden süzülen

---

126 Geniş Bil. İçin Bkz. Grace Hallsell, Tanrıyı Kıyamete..., a.g.e. s. 25-52; Karen Armstrong, Tanrı Adına Savaş, a.g.e., s. 340-343; Ensar Çetin, "Hıristiyan Fundamentalizmi ve Ortadoğu'da Tanrıyı Kıyamete Zorlama Stratejisi", Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 1, s. 3.

yaşlarla ilahiler ve dualarla Elemlî Yol'dan geçerek hatıraları yaşatmakta, her birinin dudaklarında İsa'nın ismi tekrarlanmaktadır.¹²⁷

3. İSLAMİYET AÇISINDAN FİLİSTİN'İN ÖNEMİ

İslam, bütün dinlerin kökeninde vahyin varlığını savunmakta ve insanlığın ilk inancının Hz. Âdem ile başlayan ve kâinatın yaratıcısı bir Allah'a (c.c) inanma temeline dayanan tevhi inancı olduğunu söylemektedir. Bu olgu, "Rabbin, insanoğlunun sulbünden soyunu alıp devam ettirmiş, onlara: 'Ben sizin Rabbiniz değil miyim' demiş ve buna kendilerini şahit tutmuştu. Onlar da: 'Evet şahidiz' demişlerdi. Bu, kıyamet günü, "Bizim bundan haberimiz yoktu' dersiniz veya 'Daha önce babalarımız Allah'a ortak koşmuşlardı, biz de onlardan sonra gelen bir soyuz bizi boşa çalışanların yaptıklarından ötürü yok eder misin?' dersiniz diyedir."¹²⁸ ayetlerinde bir ahitleşme, antlaşma olarak yer almaktadır. Hz. Muhammed'e kadar gelen bütün peygamberleri de bu tevhit anlayışının devamı kabul eden İslam, kendini Filistin bölgesinde vahyolunmuş ilahî mesajların tamamlayıcısı ve mütekamili olarak takdim etmektedir. "Dini ayakta tutun ve onda ayrılığa düşmeyin, diye Nuh'a tavsiye ettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya tavsiye ettiğimizi Allah size de din kıldı."¹²⁹ "Biz, Allah'a ve bize indirilene; İbrahim, İsmail, İshak, Yakub ve esbata indirilene, Musa ve İsa'ya verilenlerle Rableri tarafından diğer peygamberlere verilenlere, onlardan hiçbirini arasında fark gözetmeksizin inandık ve biz sadece Allah'a teslim olduk, deyin"¹³⁰ ayetleri, bu bağlantıyı vurgulamaktadır. Kur'an, bize yirmi beş peygamber ismi zikretmektedir. İsmi bildirilen bu yirmi beş peygamberlerden, Hz. İbrahim'den başlaya-

---

127 Bkz. Shimon Gibson, a.g.e. s. 16.

128 **El-Araf** ; 7/172-173

129 Şura Suresi, 42/13

130 **Bakara Suresi**, 2/136 Krş. **Ali İmran Suresi**, 3/84

rak Hz. İsa'ya kadar olanların neredeyse tamamının Filistin bölgesine gönderildiği bilinmektedir. Kur'an'ın bildirdiklerinin dışında Yuşa b. Nun, Samuel, (Eşmuvil b. Bali), Danyal, Hananya, Azarya, Ermiya, Mişail gibi bu bölgeye gönderilen peygamberlerden tarih kaynaklarında bahsedilmektedir.¹³¹

Filistin ve Kudüs, Kur'an ve hadislerde de zikredilen bir bölgedir. Hz. İbrahim'in ateşe atılması anlatılırken, “*Biz, onu ve Lût'u kurtararak, içinde cümle âleme bereketler verdiğimiz ülkeye ulaştırdık.*”¹³² Mısır'dan İsrailoğullarının çıkarılması anlatılırken de “*Hor görülüp ezilmekte olan o kavmi (Yahudileri) de, içini bereketle doldurduğumuz yerin doğu taraflarına ve batı taraflarına mirasçı kıldık.*”¹³³ ayetleri ile bölgenin bereketli topraklara sahip olduğu vurgulanmaktadır. İsrâ Suresinin 1. ayetinde de Mescid-i Aksâ Arapça “*barekna havlehü*” ifadesi ile “*etrafını kutsal kıldığımız*” anlamı dışında, “*çevresini bereketli kıldığımız*” anlamları ile yine bereketli topraklara sahip olan bölge olarak zikredilmektedir.

Kur'an'da “*Allah'ın size (vatan olarak) yazdığı mukaddes toprağa girin ve arkanıza dönmeyin, yoksa kaybederek dönmüş olursunuz.*”¹³⁴ “*Andolsun biz İsrailoğullarını güzel bir yurda yerleştirdik*”¹³⁵ ayetleri ile bölgenin İsrailoğulları için özel bir vatan toprağı olduğu vurgulanmakta, İsrâ suresinin 4-7. ayetlerinde ise onlardan taşkınlık yapmamaları istenmekte, eğer yaparlarsa yurtlarından olacakları bildirilerek, iki defa sürgüne uğradıktan sonra Süleyman Mabedi'ne bir daha giremeyecekleri üzerinde durulmaktadır. Bakara suresi 246-252. ayetler arasında Talut'un krallığından ve Hz. Davud'tan, Neml suresi 15-44. ile Sebe suresi 10-14. ayetlerinde ise

131 İbni Esir, I/229

132 **Enbiya**, 21/71

133 **Araf**, 7/137

134 **Maide**, 5/21

135 **Yunus**, 10/93

Hız. Davud ve Hız. Süleyman'ın hükümdarlıklarından ve Mabel'in yapılarından bahsedilmektedir. Ali İmran suresi 35-63. ve Meryem suresi 1-40. ayetlerde de Hız. Meryem, Hız. Zekeriya, Hız. Yahya ve Hız. İsa hakkında bilgi verilirken yine bölge dile getirilmektedir.

Filistin bölgesinde İslamlaşma faaliyetleri Hız. Muhammed (s.a.s) Dönemi'nde başlamış, Hız. Ebu Bekir'in halifeliği döneminde başta Güney Filistin olmak üzere birçok yer Amr b. As komutasındaki ordu tarafından fethedilmiştir. Bizans ordusu ile yapılan Ecnadeyn (M.S. 634) ve Yermük (M.S. 636) savaşları sonrasında Kudüs hariç bütün Şam ve Filistin bölgesi Müslümanların hâkimiyetine geçmiştir. İslam Orduları tarafından kuşatılan Kudüs ise anahtarları halifeye vermek şartıyla teslim alınmıştır (M.S. 637).¹³⁶ Hız. Ömer'in anahtarları teslim almasını, Karen Armstrong Holy War (Kutsal Savaş) isimli eserinde şöyle nakletmektedir, "Halife Ömer Kudüs'e beyaz bir devenin üzerinde girdi, yanında ise kentin Yunan yöneticisi Başrahip Sophronius vardı. Halife kendisinin öncelikle Tapınak Tepesine (yıkık olan Hız. Süleyman Mabeli'nin yerine) götürülmesini rica etti ve Hız. Muhammed'in Gece Yolculuğu'nu (Mirac) yaptığı bu noktada eğildi ve dua etti. Başrahip bu sahneyi korku içinde izliyordu... "Son Günler" in artık yaklaştığını sanmıştı. Daha sonra Halife Ömer Hıristiyan tapınaklarını görmek istedi ve tam Kutsal Mezar (Holy Sepulchre) Kilisesi'ne gittiğinde, namaz vakti geldi. Başrahip kendisini kibarca namazını bu kilisede kılmaya davet etti, ama Halife Ömer bu teklifi kibarca reddetti. Eğer bu kilisede namaz kılsa, sonra bazı Müslümanların bu olayı anıtlılaştırmak amacıyla buraya bir cami inşa etmek isteyebileceklerini, bunun ise Kutsal Mezar Kilisesi'nin yıkılması anlamına geleceğini izah etti. Bu nedenle Halife kiliseden çıkıp biraz daha ilerdeki bir noktada namazını kıldı; nitekim bugün tam bu noktada, Kutsal Mezar Kilisesi'nin tam karşısında Halife Ömer'in adına inşa edilmiş küçük bir cami bulunmaktadır."¹³⁷

---

136 Bkz. M. Lütfullah Karaman, a.g.m., s. 91.

137 Bkz. Karen Armstrong, **Holy War**, London, 1988, s. 30-31.

Hız. Ömer, Museviler, Romalılar ve Bizanslıların aksine, Kudüs'ü fethettiğinde kapsayıcı bir vizyon benimsemiş ve kendilerinden olmayanları bu şehrin kutsiyetinden uzaklaştırma yoluna gitmemiştir. Hıristiyanlara ait kutsal yerlere dokunulmaması için dikkatle çaba sarf etmiş, 500 yılı aşkın süredir Kudüs'te daimi ikametleri yasak olan Yahudilere Kudüs'ün kapılarını açmıştır.¹³⁸ Sahabelerin ileri gelenlerinden Zeyd b. Harise, Ca'fer b. Ebu Talib, Abdullah b. Revaha, Üsâme b. Zeyd, Dihye b. Halife el- Kelbi, İkrime b. Ebu Cehil, Amr b. Safd b. As. Eban b. Said b. As, Fazıl b. Abbas, Ebu Ubeyde b. Cerrah, Muaz b. Cebel, Amr, Şürahbil b. Hasene, Ubadde b. Samit ve daha başkaları da, ya savaşlar sonunda şehit olarak veya tebliğ ve dini yayma faaliyetinde bulunduktan sonra bu bölgede toprağa verilmişlerdir.¹³⁹

Filistin ve Kudüs, Haçlı seferlerine kadar Müslümanların hâkimiyeti altında kalmıştır. 15 Temmuz 1099'da Kudüs'ün Haçlılar tarafından kanlı bir şekilde alınması sonucunda topraklar Selahattin Eyyubi tarafından geri alınmaya kadar Kudüs ve Filistin'de 88 yıl Haçlılar hüküm sürmüştür.¹⁴⁰ Filistin, Emevi, Abbasi, Fatimi, Haçlılar ve Memlûklular hâkimiyetleri ardından, Yavuz Sultan Selim zamanındaki Mercidabık Muharebesi'nden (M.S. 1516) sonra bölge Osmanlı idaresine girmiştir. I. Dünya Savaşına kadar da Osmanlıların idaresinde kalmıştır.¹⁴¹ 31 Ekim 1917 tarihinde General Allenby kumandasındaki İngiliz ordusu tarafından başlatılan harekât neticesinde 11 Aralık'ta Kudüs'ü ele geçiren İngilizler, Eylül 1918'e kadar Filistin topraklarının tamamını işgal etmişlerdir.¹⁴² Filistin'in bağımsız bir devlet olarak kurulması için 1921 yılında

138 Bkz. Karen Armstrong, **Kudüs Kutsal Şehir**, İstanbul, 2017, s. 25, Derin Tarih Dergisi, Kudüs Eki.

139 Bkz. M. Lütfullah Karaman, a.g.m., s. 91.

140 H.A. Nomiku, a.g.e, s. 33-34.

141 Bkz. M. Lütfullah Karaman, a.g.m., s. 92.

142 Bkz. M. Lütfullah Karaman, a.g.m., s. 94.

İngilizler tarafından müftü olarak atanan Hacı Emin el-Hüseyni'nin gayretleri olmuşsa da, bu çalışmalar sonuçsuz kalmış, 1948 yılında kurulan İsrail Devleti'nin yaptığı operasyonla Mısır'ı bozguna uğratması, bu girişimlere verilen desteği de azaltmıştır.¹⁴³

Peygamberler diyarı olan Filistin bölgesinde özellikle Kudüs şehri, sınırları içerisinde Mescid-i Aksâ'nın bulunması ve Hz. Muhammed'in buradan semaya yükselmesi sebebiyle İslam ve Müslümanlar için her zaman önem arz eden bir mekân olmuştur. İslam ve Müslümanlar açısından hemen her karışında dini ve tarihi hatıralar bulunan Filistin'in en önemli yanı, vurguladığımız gibi Kudüs olarak tezahür etmektedir. Kudüs, sınırları içinde peygamberlerin dünyaya geldiği, inananlarına tebliğlerde bulunduğu, bu uğurda katledildikleri, bedenlerinin içerisinde toprağa verildiği kadim bir şehir olarak hep zihinlerde kalmıştır. Hz. Zekeriya, İsrailoğullarına bu şehirde tebliğde bulunmuş, Hz. Meryem burada onun gözetiminde yetiştirilmiştir.¹⁴⁴ Hz. Süleyman tarafından Allah'ın emri üzerine yaptırılan,¹⁴⁵ içerisinde Hz. Zekeriya'ya kadar birçok peygamberin tebliğde bulunduğu, Hz. Meryem'in bir çiçek gibi yetiştiği Mescid-i Aksâ da bu şehre ayrı bir değer katmıştır. Mescid-i Aksâ sebebiyle Kudüs, Müslümanların namazlarında yöneldiği kible olmuştur. Hz. Muhammed (s.a.s), namazın farz kılınmasından sonra on altı ya da on yedi ay süreyle buraya yönelerek namaz kılmıştır. Bazı rivayetlerde, onun sadece Medine'de değil Mekke'de bulunduğu dönemde de namaz kılarak Kâbe'ye Kudüs'ü hizalayarak yöneldiği nakledilmiştir. Bu sebeple Kudüs ve Mescid-i Aksâ, Müslümanların ilk kiblesi olarak kabul edilmiştir.¹⁴⁶

---

143 Gen. Bil. İçin Bkz. Pınar Özden Cankara, İslamcıların Filistin Sorununa Yaklaşımı, İstanbul: İyidüşün Yayınları, 2017, s. 13-15.

144 Bkz. **Ali İmran Suresi**, 3/35-63; **Meryem Suresi**, 1-40.

145 Bkz. **Sebe Suresi** 34/13-14.

146 Bkz. Kurtubi, a.g.e., s. 101-102.

Filistin'in İslam ve Müslümanlar açısından önem kazanması, bu tarihsel özelliklerinin dışında Hz. Muhammed (s.a.s)'in İsra ve Miraç mucizesi ile zirveye çıkmıştır. Mescid-i Aksâ aynı zamanda İsra (gece yürüyüşü) mucizesinin bitiş, Miraç mucizesinin de başlangıç noktası olması açısından İslam ve Müslümanlar açısından kutsal kabul edilmiştir. İsra uresinin ilk ayetinde bu olay şöyle anlatılmaktadır: “Bir gece, kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye (Muhammed) kulunu Mescid-i Harâm'dan, çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah noksan sıfatlardan münezzehtir; O, gerçekten işitendir, görendir.”¹⁴⁷ Müfessirler burada zikri geçen mescit ile Süleyman Mabedi'nin kastedildiğini, buranın Kâbe'ye uzak olması sebebiyle Mescid'i Aksâ (uzak mescit) olarak isimlendirildiğini belirtmişlerdir.¹⁴⁸ Hz. Muhammed Taif Seferi sonrasında, peygamberliğinin 12. Yahut bir rivayete göre 13. Yılında, Kabe'nin avlusunda (diğer bazı rivayetlerde amcasının kızı Ümmühânî'nin evinde) uyku ile uyanıklık arasında bir durumdayken Cebrail yanına gelmiş ve Burak denilen bir binek üzerinde onu Kudüs'e götürmüştür. Orada, onu manevi âlemde önceki bazı peygamberler karşılamışlar, kendilerine imam yaparak arkasında topluca namaz kılmışlardır.¹⁴⁹ Namaz sonrasında Hz. Muhammed, Cebrail'in kendisinin elinden tuttuğunu, bir ucu bir taş, bir ucu da semaya tutturulmuş bir merdivende kanadı üzerine alarak gökyüzüne çıkardığını belirtmiştir.¹⁵⁰ Hz. Ömer, Kudüs fethedildiğinde Hz. Muhammed'in girdiği kapıdan Mescid-i Aksâ'ya telbiye getirerek girmiş, Hz. Davud'un mihrabında tahiyetül-mescid (mescide

147 İsra Suresi, 17/1.

148 Bkz. Fahrettin er- Razi, Tefsir'ül Kebir- **Mefatihü'l-Gayb, Darü'l-Fikr**, Cilt: 20, Beyrut, 1981, s. 147.

149 Kurtubi, a.g.e, s. 135.

150 Muhammed b. Cerir et- Taberi, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, (Çev.) Zakir Kadiri Uğan- Ahmet Temir, İstanbul: MEB Yayınları, Cilt: 2, 1992, s. 91-92.

saygı/selamlama) namazı kılmış, ertesi gün de Müslümanlara sabah namazını kıldırmıştır. Hz. Muhammed'in miraca çıkışı esnasında ayağını bastığı kayanın yanına gelmiş, sonra Mescid-i Aksâ'nın karşı tarafında bir mescit yapmıştır. Bu mescidin yerini temizlemek için abasının eteğine kayanın yanındaki toprakları alıp taşımış, bunu gören diğer Müslümanlar da onunla birlikte toprak taşıyarak orayı temizlemişlerdir.¹⁵¹

Hz. Ömer'in yaptırdığı rivayet edilen mescidin, bugünkü Kubbet'üs-Sahra'nın önündeki düzlükte olduğu yukarıdaki rivayetten anlaşılmaktadır. H. 50 (670) yılı civarında burayı ziyaret eden Hıristiyan bir hacının kayıtlarından, haremın doğu duvarına yakın bölümünde yer alan, Titus'un askerleri tarafından yıkılan mabedin kalıntısı olan harabenin, üzerinin kalaslarla kapatılarak 3000 kişinin namaz kılabileceği büyüklükte basit bir mescit yaptıkları öğrenilmektedir. Yakubi'nin rivayetinde, Mescid-i Aksâ'nın Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân tarafından Mısır'ın yedi yıllık haracı ile inşa edildiği belirtiliyorsa da 90-96 (709-714) yıllarında Mısır valiliği yapan Kurre b. Şerîk dönemine ait Grekçe divan kayıtlarından, binayı yaptıranın I. Velîd olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵²

Mescid-i Aksâ dışında Müslümanlar için önem arzeden bir diğer yer de Hz. Muhammed (s.a.s)'in Miraç'a çıkarken üzerine bastığı rivayet edilen kayadır. Rivayete göre, Hz. Muhammed taşa ayak basmış, yükselmek için mübarek ayaklarını kaldırmak isteyince taş, Allah'ın izniyle onu yukarı doğru kaldırmıştır. Taşın hareket etmesi üzerine “*dur ya taş*” diyerek, onu durdurmuştur.¹⁵³ Bugün taşın güneybatı kö-

---

151 Bkz. İbn-i Kesir, Ebu'l Fida İsmail b. El-Kureşi b. El-Bidaye ve'n-Nihaye. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, **Dar'el Kü-tüp El-İlmiyye**, Cilt: 9, Beyrut, 1999, s. 662.

152 Bkz. Nebi Bozkurt, “Mescid-i Aksa”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, İSAM Yayınları, Cilt: 29, Ankara, 2004, s. 270.

153 Taberi, a.g.e., s. 91-92.

şesinde mermer bir mahfaza içerisinde, Hz. Muhammed'in ayak iz olduğu kabul edilen bir ayak izi bulunmaktadır. Bu ayak izinin Miraç gecesi kayanın üzerinde kaldığına inanılmıştır.¹⁵⁴ Hz. Ömer bu kayanın önünde namaz kılmış ve etrafında temizlik yapmıştır. Yahudilere tarafından bu taşın, Süleyman Mabedi'nin Kudüs'l-Akdes bölümünün temelini teşkil ettiği, dünyanın ortasında bulunduğu, Nuh'un gemisinin tufandan sonra onun üstüne oturduğu, üzerinde Hz. İbrahim'in kurban kestiği ve Hz. Davud'un tövbe ettiği taş olduğuna inanıldığı kaynaklarda yer almıştır. Kitab-ı Mukaddes yorumlarında ise Süleyman Mabedi'nin tamamının yahut yalnız kurban sunulan mezbahının temelini oluşturduğu kabul edilmiştir.¹⁵⁵

Miraç mucizesi ile ilgili rivayetler sebebi ile bu taşın havada asılı olduğuna inananlar olmuştur. Evliya Çelebi, Kudüs hatıralarında bu taş ve içindeki mağarayı anlatırken, taşın zamanında havada durduğunu, bu durumu gören hamile bayanların çocuk düşürmesi sebebiyle boşlukta duran hali anlaşılmasın diye yer zeminiyle birleştirildiğinden bahsetmiştir. Bir başka rivayette ise, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinde Kudüs'e uğradığı, bu kayayı havada görünce bunun imtihan sırrına aykırı olduğunu söyleyerek yerle birleştirdiği nakledilmiştir.¹⁵⁶ Bu taşın bulunduğu mekâna aslında bir ziyaretgâh olmak amacıyla Kubbetü's-Sahra isimli sekizgen mescit yapılmıştır. Emevi Halifelerinden Abdülmelik b. Mervani, Kudüs'teki Müslümanların başta Kıyame (Kumame) Kilisesi olmak üzere gösterişli Hıristiyan yapılarına hayranlık duymalarını önlemek, Museviliğin ve Hıristiyanlığın hakim olduğu Kudüs'te yeni din İslam ve Emevi varlığını kanıtlamak amacıyla onların yapılarından daha güzel ve azametli bir bina ettirmiştir. H. 66

---

154 Bkz. Bünyamin Erol, a.g.e., s. 119.

155 Bkz. Nebi Bozkurt, "Kubbet'üs Sahra", **TDV İslam Ansiklopedisi**, İSAM Yayınları, Cilt: 26, Ankara, 2002, s. 305.

156 Bkz. Talha Uğurluel, a.g.e. s. 276.

(685- 86) yılında inşasına başlanan mescit, H.72'de (691) tamamlanmıştır.¹⁵⁷

Kudüs ve Mescid-i Aksâ, İslami rivayetlere göre Kâbe'den sonra yeryüzünde inşa edilmiş ikinci en eski kutsal mabettir. Mekke'deki Mescid-i Haram ve Medine'deki Mescid-i Nebevi'den sonra üçüncü kutsal mekândır. İslam, Kudüs şehrini bu üç mabedin vasfında birleştirmekte, bununla şehre manevi bir anlam yüklemektedir. Ebû Zerr rivayet ettiği bir hadiste, Hz. Muhammed (s.a.s.)'e yeryüzünde kurulan ilk mescidin hangisi olduğunu sorduğunu, onun "Mescid-i Haram'dır" buyurduğunu, ikinci mescidin hangisi olduğunu sorduğunda da "Mescid-i Aksâ" olarak cevapladığını ve ikisinin yapılması arasındaki süreyi de kırk yıl olarak belirttiğini nakletmektedir. Bu hadiste kastedilen kuruluşun, melekler tarafından yapılan kuruluş olduğu belirtilmektedir.¹⁵⁸

İsra suresinde etrafının bereketli/mübarek kılındığı vurgulanan Mescid-i Aksâ, İslam ve Müslümanlar için faziletleri ayet ve hadislerle belirtilmesi, bir peygamber tarafından Allah'ın emri ile yapılmış olması, içerisinde ve etrafında birçok peygamberin hatırasının bulunması sebebiyle Kâbe ve Mescid-i Nebi'den sonra yeryüzündeki üçüncü en önemli mescit olma özelliğini taşımıştır. Bu önemi, Hz. Muhammed (s.a.s)'in, "(İbâdet için) şu üç mescidden başkasına yolculuk edilmez. Mescid-i-Harâm, Mescid-i-Nebi ve Mescidü'l-Aksâ."¹⁵⁹ hadisinden anlaşılmaktadır. Yine Hz. Muhammed'den nakledilen bir diğer hadiste, Hz. Süleyman'ın bu mescidin inşaatını tamamladığında "İlâhî hükme uygun bir hüküm verme kudreti, kendisinden sonra hiç kimseye nasip olmayacak bir mülkle

---

157 Bkz. Nebi Bozkurt, a.g.m., s. 306.

158 Ebu Abdullah Muhammed bin İsmail el-Buhari, **El Cami'us-Sahih, Matbaa't el-Meymeniyye**, Cilt: 9, Mısır, 1323, s. 152.

159 Bkz. Ahmed Davudoğlu, **Sahîh-i Müslim Terceme ve Şerhi**, İstanbul: Sönmez Neşriyat, Cilt: 4, 1977, s. 2879-2881.

saltanat ve yalnız namaz kılmak için Mescid-i Aksâ'yı kastedip gelen kimsenin annesinden doğduğu gün gibi günahlarından çıkması” olmak üzere üç dilekte bulunduğu bildirilmektedir. İlk iki dileğinin kendisine verildiği, üçüncü dileğinin de kendisine verilmiş olmasını umduğu¹⁶⁰ dile getirilmiştir. Hz. Meymune'den rivayet edilen bir başka hadiste de kendisi Mescid-i Aksâ hakkında bilgi istediğinde, Hz. Muhammed'in oranın mahşer yeri olduğunu vurgulayarak içinde namaz kılınmasını tavsiye ettiği, orada kılınan namazın başka yerde kılınan bin namaz gibi olduğunu belirttiği ifade edilmiştir. Hz. Meymune'nin eğer oraya kadar yolculuk etmeye imkân bulmadığında ne yapacağını sorması üzerine de, orada aydınlatılmasında kullanılmak üzere zeytinyağı hediye edilmesini, bunu yapmanın oraya varmış gibi olacağını belirttiği rivayet edilir.¹⁶¹

Karen Armstrong, Müslümanlar açısından kutsal ve değerli olan Kudüs'ün, İslami dönemde hiçbir saltanat tarafından başkent yapılmasının amaçlanmadığını, hatta Filistin için bile tam anlamıyla merkez yapılmadığını, her ne kadar Emeviler döneminde Şam yerine merkezin buraya taşınması düşünülmüşse de bu fikrin rağbet görmediğini ifade etmektedir. Kudüs'ün başkent yapılmamasının buranın Müslümanlar tarafından umursanmaması olarak görülmesi gerektiğini, bunu en önemli sebebinin diğer dini gruplara olan hoşgörü olduğunu vurgulamaktadır.¹⁶²

Filistin'de mezarları bulunan Hz. Lut, Hz. Yakup, Hz. Yusuf, Hz. Musa, Hz. Harun, Hz. Samuel, Hz. Davud, Hz. Süleyman, Hz. Yunus, Hz. Zekeriya, Hz. Yahya ve diğer tarih kaynaklarında ismi zikredilen peygamberlerin mezarları dışında, El-Halil şehrinde

160 Bkz. İbn Mâce Muhammed b. Yezid el-Kazvini, Sünen, Thk. Muhammed Fuad Abdulbaki, **Darü'l-Hadis**, Cilt.1, Kahire, t.y., İkâmetü's-Salât, 196/1408, s. 451.

161 Bkz. İbni Mace, a.g.e. ; İkâmetü's-Salât, 196/1407, s. 451.

162 Bkz. Karen Armstrong, a.g.e., s. 23.

bulunan Halilurrahman Mescidi de Müslümanlar için önemli bir mekândır. Hz. İbrahim ve eşi Sare vefat edince, Hevron'da Mamre yakınlarında içerisinde Makpela Mağarasının bulunduğu arazi satın alınarak buraya defnedilmişlerdir.¹⁶³ Hz. İshak ve eşi Rebeka¹⁶⁴ ile Hz. Yakup ve eşi Lea¹⁶⁵ da aynı yerde toprağa verilmiştir. Anılan peygamberlerin kabirlerinin bulunduğu yer, Emeviler döneminde “*Haremü'l-Halil*” olarak İslam mimarisine göre yeniden elden geçirilmiş, Abbasiler döneminde de cami haline getirilmiştir. 25 Şubat 1994 tarihinde fanatik bir Yahudi doktor, asker kıyafeti ile sabah namazı kılanların üzerine ateş açmış, yedi kişinin ölümüne ve 300 civarında Müslümanın yaralanmasına yol açmıştır. Bunu bahane eden İsrail yönetimi caminin yarısına el koyarak burayı sinagoga çevirmiştir. Cami, Hz. İshak ve eşinin mezarı kible tarafında Müslümanlara ait bölümde, Hz. İbrahim ve eşinin mezarı her iki tarafın ortasında, Hz. Yakup ve eşinin mezarı ise Yahudilere ait bölümde yer alacak şekilde taksim edilmiştir.¹⁶⁶

Theodor Herzl tarafından başlatılan kutsal topraklarda İsrail Devleti kurma çabaları, bölgenin el değiştirmesi ve İngiliz hâkimiyetine girmesi sonrasında hızlanmış, 1948 yılında Birleşmiş Milletler eliyle Filistin topraklarında İsrail Devleti kurulmuştur.¹⁶⁷ 1948 yılında Batı Kudüs de sınırları içinde bulunan İsrail, 1967 yılında cereyan eden Arap-İsrail Savaşları sonrasında Doğu Kudüs'ü de işgal etmiş, hususi yerleşimler ve kullanılan aşırı güçle şehir Yahudileştirilmiştir. 21 Ağustos 1980'de İsrail Parlamentosu Birleşmiş Milletler kararlarına karşı gelerek Kudüs'ü İsrail'in ebedi başşehri olarak ilan edilmiştir.¹⁶⁸

---

163 Bkz. **Yaratılış**, 23/7-19; 25/9-11.

164 Bkz. **Yaratılış**, 49/31.

165 Bkz. **Yaratılış**, 50/13.

166 Bkz. Bünyamin Erol, a.g.e., s. 221-223.

167 Bkz. M. Lütfullah Karaman, a.g.m., s. 93-95.

168 Bkz. Kamil Cemil el Aseli, a.g.m., s. 338.

1994 yılında Oslo Anlaşması'na göre Filistin Ulusal Yönetimi kurulmuşsa da bu yönetim, Batı Şeria ve Gazze Şeridi'nin küçük bir kısmını kapsayan, özerk ancak sivil işler ve iç güvenlikten başka yetkisi bulunmayan bir yönetimdir. Günümüzde Filistin statü itibarı ile üç parçaya ayrılmaktadır. Birincisi Batı Kudüs'ü de içine alan, 1948 yılında işgal edilmiş, Birleşmiş Milletler kararlarında İsrail olarak tanınan ve İsrail Devleti tarafından Yeşil Hat olarak isimlendirilen bölgedir. İsrail 1967 yılında işgal ettiği Doğu Kudüs'ü de bu hattın içine dâhil etmiştir. İkincisi, Yeşil Hat'ın dışında kalan, İsrail'in 1967 yılında işgal ettiği ancak özerk yönetimin kontrolüne vermediği bölgedir. Bu topraklar, Gazze ve Batı Yaka bölgesinde yer almaktadır. Üçüncüsü ise özerk yönetime verilen topraklardır. Bu kısım Gazze ve Batı Yaka'da yer almaktadır. Burada kurulan özerk yönetim, merkezi yönetime bağlı yerel yönetim niteliğindedir. İki bölge arasında bağlantı olmadığından, Filistinliler bir bölgeden diğerine geçmek için ikisi yerel, ikisi de İsrail olmak üzere dört ayrı kontrol noktasından geçmek zorundadırlar.¹⁶⁹

İslam ve Müslümanların Filistin ile olan bağları İngiliz işgalinden beri hep canlı tutulmuş, İsrail Devleti'nin kurulması ile bölgede gelişen direnişe farklı şekillerde hep destek olunmuştur. Gerek milletler nezdinde, gerekse diğer platformlarda Filistin Müslümanları ve onlara yapılan eziyetler gündeme getirilmiş, Birleşmiş Milletler'de ve diğer uluslararası organizasyonlarda İsrail ve onun politikalarını kınayan kararlar alınması yönünde çalışmalar yürütülmüştür. Özellikle İslami dergi ve yazarlar hemen her platformda Kudüs ve Filistin meselesini savunmuşlar, dergi ve gazetelerinde bu konuyu her daim öncelikli olarak ele almışlardır. Siyonizm faaliyetleri başladığı andan itibaren gerek Siyonizm, gerekse bölgedeki Yahudi işgali ile bölgenin Yahudileştirilmesi ve yeni yerleşim bölgelerinin

---

169 Bkz. Bünyamin Erol, a.g.e. s. 216-217.

oluşturulması konularında buldukları ülkelerde kamuoyunu uyak tutmaya çalışmışlardır.¹⁷⁰

SONUÇ

Sonuç olarak Filistin uzun geçmişi ile çok farklı din ve kavimlere ev sahipliği yapmakla birlikte, bu bölgeden yayılan Yahudilik ve Hıristiyanlık açısından özel bir konuma sahiptir. Yahudiler, Hz. İbrahim'den başlayarak Hz. Yakup, Hz. Musa'ya kadar birçok peygambere Tanrı tarafından vurgulandığı üzere bölgenin kendilerine vaat edilmiş topraklar olduğuna inanmaktadırlar. Yahudi dini hayatında çok önemli bir yeri olan Mabed'in yapıldığı yer olması, yıllarca onlara başkentlik yapması, dünyanın son zamanlarında beklenen Mesih'in geleceği ve Mabed'i yeniden inşa edeceği yer olması hasebiyle de Kudüs özel bir şekilde kutsanmaktadır. Bölge, Hıristiyanlığın doğduğu, başta Tanrı'nın Oğlu kabul edilen Hz. İsa'nın dünyaya geldiği, toprakları üzerinde havarileri ile birlikte dolaştığı, Hz. Zekeriya, Hz. Yahya, Hz. Meryem olmak üzere birçok Hıristiyan azinin mezarlarının bulunduğu yer olarak Hıristiyanlık açısından da aynı değerde kutsanmakta, Hac merkezi olarak kabul edilmektedir. Hz. İsa'nın yargılandığı ve çarmıha gerildiğine inanılan Golgota Tepesi, vaazlar verdiği Zeytin Dağı, tutuklandığı Getsamani Bahçesi, çile ile yürütüldüğü Elemlî Yol'u barındırması açısından Kudüs şehri çok daha önem arz eden bir mekândır. Bu topraklarda yaşamış ve gömülmüş bulunan, her iki dinin değer verdiği peygamberler ve Hıristiyanlıkça aziz kabul edilen bazı isimler, İslam ve Müslümanlar açısından aynı anlamda değerli olduğundan bölge, onların anlam dünyasında da önemli bir yer işgal etmektedir. Hz. Muhammed'in İsrâ yolculuğu ve Miraç esnasında önemli bir durağı olan Mescid-i Aksâ ise, İslam ve Müslümanlar için Kâbe ve Mescid-i Nebi'den sonra üçüncü Harem-i Şerif olarak isimlendirilmektedir. Fethedildiği andan itibaren Müslümanlar için

---

170 Gen. Bil. İçin Bkz.: Pınar Özden Cankara, a.g.e.

sahabelerden başlayarak birçok önemli ismi topraklarında barındırması açısından hem Kudüs, hem de Filistin bölgesi vazgeçilmez bir bölgedir.

Bu üç din mensupları, Filistin toprakları Müslümanların elinde iken burada hoşgörü, huzur ve din hürriyeti içerisinde varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bugün, gerek Siyonist aktiviteler gerekse bu aktivitelere destek olan ve kıyameti çabuklaştırmayı amaçlayan Fundamentalist Evanjelistler, bölgede Müslümanların yaşamasına izin vermemek için ellerinden geleni yapmaktadırlar. Bu amaca yönelik olarak İsrail güvenlik güçleri farklı bahanelerle Harem bölgesine girmekte, Mescid-i Aksâ'yı ve Kubbet'üs-Sahrayı kapatmakta, belli yaş üzerindeki buraya almamaktadır. Kısacası Filistin gerek dünya, gerekse Müslümanlar açısından Ortadoğu'da kanayan bir yara gibi varlığını muhafaza etmektedir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- ADAM, Adam, “Yahudilik” Yaşayan Dünya Dinleri. Ed. Şinasi Gündüz. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007.
- ARMSTRONG, Karen, Holy War, London, 1988.
- ARMSTRONG, Karen, Kudüs Kutsal Şehir, Derin Tarih Dergisi Kudüs Eki İstanbul, 2017, 25, Derin Tarih Dergisi Kudüs Eki.
- ARMSTRONG, Karen, Tanrı Adına Savaş Yahudilik Hıristiyanlık ve İslam'da Köktendincilik, Çev. Murat Erdem, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017.
- AYDIN, Fuat, Genel Hatları ile Yahudilik, İstanbul, 2004.
- BUHARİ, Ebu Abdullah Muhammed bin İsmail, El Cami'us-Sahih, Matbaa't el-Meymeniyye, Cilt: 9, Mısır, 1323.
- CANKARA, Pınar Özden, İslamcılarının Filistin Sorununa Yaklaşımı, İyidüşün Yayınları, İstanbul, 2017.
- CONSTANTELOS, Demetrious J. Understanding The Greek Orthodox Church, Massachusetts, 1998.
- DAVUTOĞLU, Ahmed, Sahîh-i Müslim Terceme ve Şerhi, Sönmez Neşriyat, Cilt: 4, İstanbul, 1977.
- DURANT Will-LAMBEDİN Roger, Yahudi Tarihi ve Siyonist Liderlerin Protokolleri, Trc. Sami Sabit Karaman, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1992.
- EL- KURTUBİ, Muhammed b. Ahmet El Ensari, El-Cami' li Ahkami'l-Kur'an, Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Cilt: 10-15 Beyrut, 1993.
- EL-HAMEVÎ, Ebu Abdullah Yakut b. Abdullah, Mu'cemü'l- Buldan, Dar'ü Sadr, Cilt 4, Beyrut, T.y.
- ELİADE, Mircae, Kutsal ve Din Dışı (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Gece Yayınları, Ankara, T.y.

- Er, RAZİ, Fahrettin, Tefsir'ül Kebir- Mefatihü'l-Gayb, Darü'l-Fikr, Cilt 20, Beyrut, 1981
- EROL, Bünyamin, Kudüs ve Aksa, DİB Yayınları, Ankara, 2018.
- EŞ-ŞEHRİSTANİ Ebu'l Feth Muhammed b. Abdülkerim, El-Milel ve'n-Nihal. Thk. Muhammed Seyyid Keylani, Dar'ü Sa'b, Cilt: 1, Beyrut, 1986.
- GARAUDY, Roger, İlahi Mesajlar Toprağı Filistin, Çev: Cemal Aydın, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011.
- GİBSON, Shimon, İsanın Son Günleri Çev. Işıl Özbek, Şenocak Yayınları, İzmir, 2009
- GÜRKAN, Saime Leyla, Yahudilik, İsam Yayınları, İstanbul, 2008.
- HALLSELL, Grace, Tanrıyı Kıyamete Zorlamak (Çev. Mustafa Acar-Hüsnü Özmen), Kim Yayınları, İstanbul, 2003.
- İBN KESİR, Ebu'l Fida İsmail b. El-Kureşi, El-Bidaye ve'n-Nihaye. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Dar'el Kütüp El-İlmiyye, Cilt:9, Beyrut, 1999.
- İBN MACE, Muhammed b. Yezid el-Kazvini, Sünen, Thk. Muhammed Fuad Abdalbaki, Darü'l-Hadis, Cilt.1, Kahire, T.y. İkâmetü's-Salât, 196/1408.
- Kur'an- Kerim Kutsal Kitap, İstanbul, 2002, Kitab-ı Mukaddes Şti.
- KÜÇÜK Abdurrahman- TÜMER Günay- KÜÇÜK M. Alparslan, Dinler Tarihi, Berikan Yayınları, Ankara, 2009.
- MİCHEL, Thomas, Hıristiyan Tanrı Bilimine Giriş, İstanbul, 1992, Lütuf Yay.
- NANA, Mahmut, Yahudi Tarihi, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2008.

- NOMİKU, H.A. Haçlı Seferleri Çev. Kriton Dinçmen, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, İstanbul, 1983.
- SMART, Ninian, The World's Religions, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
- ŞELEBİ, Ahmet, Mukarenet El-Edyan/El-Yahudiyye, Mektebet'ün-Nahdati'l-Mısıriyye Cilt: 1, Kahire, 1988.
- TABERİ, Muhammed b. Cerir, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, Trc. Zakir Kadiri Uğan- Ahmet Temir, MEB Yayınları, Cilt: 2, İstanbul, 1992.
- TANYU Hikmet, Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler, Bilge Yayınevi, Cilt: 1, İstanbul, 1979.
- UGURLUEL, Talha, Arzın Kapısı Kudüs, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016.

Makale ve Ansiklopedi Maddeleri

- ADIBELLİ, Ramazan, “İsa'nın “Maşiah”a Dönüşümü: Mesihi Yahudilikte Mesihlik Fenomeni”, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 2016, Cilt:5/2, ss. 242-270.
- AVCI, Yasemin-ÖZDEMİR Ömür Yazıcı, Kudüs Kamame Kilisesi: Hıristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi, CTAD, Yıl 15, Sayı 29 (Bahar 2019), ss. 35-58.
- BESALEL, Yusuf, “Berit” Yahudilik Ansiklopedisi, Gözlem Gazetecilik Basın Yayın, Cilt:1. İstanbul, 2001, s. 106.
- BOZKURT, Nebi, Kubbet'üs Sahra, TDV İslam Ansiklopedisi, İsam Yayınları, Cilt: 26, Ankara, 2002, ss. 304-308.
- BOZKURT, Nebi, Mescid-i Aksa, TDV İslam Ansiklopedisi, İsam Yayınları, Cilt: 29, Ankara, 2004, ss. 268-271.

- BRERETON, Joel P. “Sacred Space” The Encyclopedia of Religion, Thomson Gale Co. Cilt: 12, ABD, 2005, ABD, 2005, s. 7977-7986.
- CEBE, Arzu, “Semavi Dinlerin Oluşturduğu Kültürlerde Kudüs Ve Kutsallık Kavramı” Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 4, Sayı: 13, Eylül 2017, s. 370-384.
- ÇETİN, Ensar, “Hıristiyan Fundamentalizmi ve Ortadoğu’da Tanrıyı Kıyamete Zorlama Stratejisi” Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 5(1), s. 3. ss. 01-16.
- ÇOBAN, Filiz Oran, “Amerikan Kimliği ve Dış Politikasında Evanjelizmin İzleri: Sosyal-İnşacı Perspektiften ABD-İsrail İlişkileri” İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt: 6, Say: 3, ss. 2019-2037.
- EİNSTEİN, Judah David, “Temple in Rabbinic Literature” The Jewish Encyclopedia, Funk & Wagnals Company, Cilt:12 Newyork and London, 1905, ss. 92-97.
- EL ASELİ, Kamil Cemil, “Kudüs-Osmanlı Dönemi ve Sonrası” TDV İslam Ansiklopedisi, İsam Yayınları, Cilt: 26, Ankara, 2002, ss. 334-338.
- ERBAŞ, Ali, “İslam Dışı Dinlerde Hac”, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2002, sayı 5, ss. 97-120.
- GÜÇ, Ahmet, “Yahudilik; Mabed ve İbadet” TDV İslam Ansiklopedisi, İsamYay, Cilt: 43, İstanbul, 2013, ss.207-212.
- GÜRKAN, Salime Leyla, “Yahudilikte Mabed: Kutsalın Tezahürü” Gezgın Dergisi, 15 Aralık 2007, Sayı: 11, s. 86.
- GÜRKAN, Salime Leyla, “Yahudi”, TDV İslam Ansiklopedisi, İsamYay. Cilt: 43, İstanbul, 2013, ss.182-184.
- HARMAN, Ömer Faruk, “Kudüs” DİA İslam Ansiklopedisi İsam Yayınları, Cilt:24 Ankara, 2002, ss. 323-327.

- KARAMAN, M. Lütfullah, “Filistin” TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 13, İSAM Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 89-103.
- KÜÇÜK, Abdurrahman Küçük, “Beytülâhm” TDV İslam Ansiklopedisi, İsam Yayınları, Cilt: 6, İstanbul, 1992, ss. 86-88.
- ÖZCAN Şevket, “Yahudi Dualarında Kudüs”. Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi C: 18/35, Haziran 2019, ss. 25-50.
- ŞİMŞİR, Mehmet, “Ortaçağlarda Düzenlenen Haçlı Seferlerinin Gerçek Nedenleri Üzerine Bir Çalışma” Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 45, 2018, ss. 95-120.
- TANYU, Hikmet, “Yahudiler”.MEB İslam Ansiklopedisi, MEB Yayınları, Cilt: 13: İstanbul, 1978, ss. 339-342.

İnternet Siteleri

- <http://www.lacivertdergi.com/dosya/2017/06/14/hiristiyancilarin-vazgecilmez-sehri-kudus> (Erişim Tarihi: 24.08.2019).
- <http://gezginuzlersitesi.com/gidilen/hz-isanin-cile-yolu-kudus-2-emel-firatli/> (Erişim Tarihi: 24.08.1996).